

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Г.З. ЛЕСЬКІВ

ЕКОЛОГІЯ ТА РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

Навчальний посібник

Львів
2011

УДК 330.15:504.03 (075)

ББК У28я73-1

Л 50

Рекомендовано до друку Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх справ (протокол № 2 від 26.10.2011 р.).

Рецензенти:

М.С. Мальований, доктор технічних наук, професор
(Національний університет «Львівська політехніка»);

М.Є. Стадник, кандидат економічних наук, доцент
(Львівський державний університет внутрішніх справ).

Леськів Г.З.

Л 50 Екологія та регіональна економіка: навч. посібник. – Львів:
ЛьвДУВС, 2011. – 208 с.

ISBN 978-611-511-086-5

Навчальний посібник призначений для вивчення охорони навколишнього середовища та економіки регіонів України та світу. У ньому висвітлені питання з теоретичних основ екології, еколого-економічних проблем навколишнього середовища та економічні особливості окремих територій. Висвітлюється співвідношення двох наук – екології та регіональної економіки.

УДК 330.15:504.03 (075)

ББК У28я73-1

ISBN 978-611-511-086-5

© Леськів Г.З., 2011

© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2011

ЗМІСТ

ВСТУП	7
<i>Розділ 1. БІОСФЕРА: СУТНІСТЬ, СТРУКТУРА, ПРИРОДНІ ТА ТЕХНІКО-ЕКОНОМІЧНІ ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ</i>	9
1.1. Поняття «біосфера»	9
1.2. Поняття «екосистеми»	13
1.3. Екологічні фактори та їхній вплив на існування та розвиток організмів у біосфері	15
1.4. Найважливіші екологічні закони	17
Тестові завдання	23
<i>Розділ 2. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЕКОНОМІКИ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ</i>	25
2.1. Завдання, предмет і методи економіки природокористування	25
2.2. Принципи раціонального природокористування та охорони навколишнього середовища	28
2.3. Поняття природних ресурсів	30
2.4. Поняття оцінки корисності природних ресурсів	32
2.5. Основи платного природокористування	34
Тестові завдання	38
<i>Розділ 3. УПРАВЛІННЯ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯМ</i>	41
3.1. Поняття якості навколишнього природного середовища	41
3.2. Управління в галузі охорони навколишнього природного середовища	43
3.3. Екологічний моніторинг	45
3.4. Екологічна експертиза та екологічне нормування	47
Тестові завдання	50
<i>Розділ 4. ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ РЕГУЛЮВАННЯ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ</i>	54
4.1. Екологічне право та екологічна безпека	54
4.2. Ядерна та радіаційна безпека	58
4.3. Охорона навколишнього середовища в зарубіжних країнах	61
Тестові завдання	65

<i>Розділ 5. ФІНАНСОВО-КРЕДИТНИЙ МЕХАНІЗМ ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА.....</i>	69
5.1. Система фінансування природоохоронної діяльності..	69
5.2. Екологічне оподаткування.....	71
5.3. Фінансово-економічне стимулювання раціонального використання природних ресурсів та охорони навколишнього середовища.....	76
Тестові завдання.....	78
 <i>Розділ 6. ЕКОНОМІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРИРОДООХОРОННИХ ЗАХОДІВ.....</i>	81
6.1. Сутність економіки охорони навколишнього середовища та класифікація природоохоронних заходів.....	81
6.2. Чистий економічний ефект природоохоронних заходів	86
Тестові завдання.....	87
 <i>Розділ 7. РИНКОВІ ВІДНОСИНИ У СФЕРІ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ.....</i>	90
7.1. Екологічний ринок.....	90
7.2. Основи екологічного менеджменту.....	92
7.3. Екологічний маркетинг.....	94
7.4. Екологічний аудит.....	96
7.5. Екологічне страхування.....	97
Тестові завдання.....	99
 <i>Розділ 8. МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД І СПІВРОБІТНИЦТВО В ГАЛУЗІ ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА.....</i>	102
8.1. Міжнародне співробітництво в галузі природокористування та охорони навколишнього природного середовища.....	102
8.2. Поняття міжнародного екологічного права	107
Тестові завдання.....	108
 <i>Розділ 9. ПРЕДМЕТ, МЕТОД І ЗАВДАННЯ ДИСЦИПЛІНИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ.....</i>	111
9.1. Предмет і об'єкт регіональної економіки.....	111
9.2. Метод і завдання регіональної економіки.....	113
Тестові завдання.....	115

<i>Розділ 10. ЗАКОНОМІРНОСТІ, ПРИНЦИПИ І ФАКТОРИ РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ ТА ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІКИ РЕГІОНІВ.....</i>	117
10.1. Закономірності розміщення продуктивних сил.....	117
10.2. Фактори та принципи розміщення продуктивних сил.....	119
Тестові завдання.....	122
<i>Розділ 11. ЕКОНОМІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ГОСПОДАРСТВА.....</i>	125
11.1. Територіальна структура господарства як основа економічного районування.....	125
11.2. Суспільно-географічне районування України.....	128
11.3. Економічне районування.....	130
Тестові завдання.....	132
<i>Розділ 12. РЕГІОН У СИСТЕМІ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПОДІЛУ ПРАЦІ.....</i>	135
12.1. Поділ праці та регіоналізація економіки.....	135
12.2. Теорії та концепції територіальної економіки.....	138
Тестові завдання.....	142
<i>Розділ 13. СУТНІСТЬ, МЕТА І ЗАВДАННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ.....</i>	145
13.1. Сутність та мета регіональної політики.....	145
13.2. Цілі регіонального управління.....	147
Тестові завдання.....	150
<i>Розділ 14. МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ.....</i>	152
14.1. Роль держави в управлінні регіональною економікою.....	152
14.2. Регіональна система управління і регулювання.....	156
Тестові завдання.....	157
<i>Розділ 15. ГОСПОДАРСЬКИЙ КОМПЛЕКС УКРАЇНИ, ЙОГО СТРУКТУРА І ТРАНСФОРМАЦІЯ В РИНКОВИХ УМОВАХ....</i>	160
15.1. Сутність і структура господарського комплексу.....	160
15.2. Промисловість України і форми її територіальної організації.....	162
15.3. Розвиток та розміщення господарського комплексу України.....	166
Тестові завдання.....	170

<i>Розділ 16. ПРИРОДНИЙ ТА ТРУДОРЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНИ</i>	173
16.1. Сутність природно-ресурсного потенціалу та його структура.....	173
16.2. Населення та його чисельність.....	176
16.3. Трудовий потенціал.....	178
Тестові завдання.....	183
<i>Розділ 17. ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ ТА МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ</i>	185
17.1. Економіка України як єдність регіональних соціально-економічних систем.....	185
17.2. Міжнародні економічні зв'язки України.....	188
Тестові завдання.....	193
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК.....	195
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА.....	203

ВСТУП

Вирішення екологічних проблем людства залишається основним завданням сучасного розвитку.

Екологізація економіки передбачає формування нового екологічно орієнтованого мислення.

Екологічна освіта стає базовим знанням, необхідним для усіх спеціальностей економічних вузів. Тому при написанні посібника було поставлено завдання в компактному і доступному вигляді охарактеризувати найактуальніші проблеми раціонального природокористування, охорони природи і забезпечення екологічної безпеки на глобальному і регіональних рівнях, а також для засвоєння теорії регіональної економіки і регіонального розвитку, наукових засад регіональної економічної політики, представити об'єктивну необхідність раціонального та ефективного використання природних, науково-виробничих, людських ресурсів регіонів країни.

Значна увага приділена питанням, що пов'язані з майбутньою професійною діяльністю випускників економічних спеціальностей:

- економіки природокористування, управління і менеджменту природоохоронної діяльності;
- стандартизації і моніторингу стану природного середовища;
- експертизи й аудиту екологічних аспектів господарської діяльності та ін.

У стислій формі розглянуті основні аспекти традиційної «загальної екології» (біоекології), з якими студенти мають мож-

ливість ознайомитись з інших численних посібників, спрямованих значною мірою на біоекологічні дослідження.

Посібник складається з 17 розділів. У роботі використаний багатий теоретичний і практичний матеріал відомих українських і російських спеціалістів-екологів, наводяться тестові завдання, термінологічний словник та рекомендована література.

Ці джерела також стануть у нагоді студентам економічних спеціальностей для подальшого поглиблення власних екологічних знань.

Розділ 1

БІОСФЕРА: СУТНІСТЬ, СТРУКТУРА, ПРИРОДНІ ТА ТЕХНІКО-ЕКОНОМІЧНІ ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ

- 1. Поняття «біосфера»*
- 2. Поняття «екосистеми»*
- 3. Екологічні фактори та їхній вплив на існування та розвиток організмів у біосфері*
- 4. Найважливіші системні закони*

1.1. Поняття «біосфера»

Природа, що нас оточує, надзвичайно різноманітна. На одній території часто ростуть разом рослини різних рівнів організації, мешкають тварини від мікроскопічно малих розмірів до справжніх велетнів.

Так, на узліссі, серед посівів культурних рослин ростуть хвощі та злаки, а під пологом лісу на сильно зволжених місцях під кронами осик, берез та могутніх дубів скромно «примостилися» примітивні мохоподібні. У хвойних лісах на галявинах, що добре освітлюються сонцем, переважають покритонасінні. Ще більш різноманітний світ рослин у тропічних дощових лісах.

Проте жодний організм, незалежно від його місця існування не є ізольованим. Він обов'язково взаємодіє з іншими організмами, включаючи тварин, або з фізичними факторами навколишнього середовища. Таким чином, усі рослини, тварини та мікроорганізми, що мешкають на певній території, утворюють єдиний природний комплекс. Якщо врахувати те, що живі організми взаємодіють і з неживою природою, тоді такий комплекс називають екосистемою.

Сукупність видів рослин і тварин, що складають живе населення даного регіону, має назву біому.

На початку XX століття виникає окрема наука – *екологія* (від грец. *oikos* – дім), спочатку як галузь біології, а пізніше вона відокремлюється і зараз становить розгалужену систему знань. Одне з визначень *екології* – це наука, яка вивчає взаємодію живих організмів з навколишнім середовищем.

На рис.1.1 показано місце загальної екології у системі сучасних наукових дисциплін. У нинішній час стрімкого науково-технічного прогресу особливого значення набуває усвідомлення кожною людиною важливості непростих екологічних проблем. Екологічні знання повинні внести свою частку у вирішення багатьох питань екологічного характеру, формувати екологічну поведінку людей стосовно довкілля.

Рис. 1.1. Місце екології у структурі сучасних наук (за Ю.А. Злобіним)

Сучасна діяльність людини багато в чому завдала непоправної шкоди довкіллю, тому одне з завдань сучасної екології – це вивчення регуляторних процесів у біосфері, створення наукового раціонального її використання.

Термін «*біосфера*» з'явився у науковій літературі у 1875 р. Його автором був Едуард Зюсс, де вчений у межах Земної Кулі

виділив декілька структурних частин – оболонки, які назвав геосферами. Одна з геосфер отримала назву біосфера.

Струнке вчення про біосферу було розроблене у 1926 році В.І. Вернадським і цим же роком датована його книга «Біосфера», яка вийшла друком у Ленінграді (тепер Санкт-Петербург), де він дав таке визначення *біосфери*: це оболонка Землі, склад, структура і енергетика якої значною мірою обумовлені життєдіяльністю живих організмів. За теорією В.І. Вернадського біосфера – це глобальна єдина система Землі, де існує або коли-небудь існувало життя і весь основний хід геохімічних та енергетичних перетворень визначається життям.

У класичних дослідженнях академіка В.І. Вернадського переосмислені, конкретизовані і збагачені новим змістом первинні уявлення про біосферу, ним розроблене цілісне і відносно довершене вчення про біосферу.

В.І. Вернадський показав все значення біосфери в геохімічних процесах Землі. В працях вченого визначені місце і роль біосфери відносно геосфер і виявлені її якісні особливості.

Біосфера посідає особливе місце по відношенню до геосфер. *Біосфера* – це своєрідна оболонка Землі, або область поширення життя. Від геосфер вона відрізняється і тим, що в її межах проявляється геологічна діяльність живих істот рослин, тварин, мікроорганізмів і людини.

Подальший розвиток наука про біосферу одержала в працях С.І. Вавілова, А.П. Виноградова та Е.Н. Павловського.

Існує декілька визначень біосфери. Більшість сучасних екологів (Ю. Одум, В.Д. Федоров, Т.Г. Гільманов, М.Ф. Реймерс, К.М. Ситник) розуміють біосферу як об'єднання усіх живих організмів, що перебувають у взаємозв'язку з фізичним середовищем Землі. З цього погляду біосфера є сукупністю екосистем нашої планети.

Біосфера утворилась у результаті виникнення життя (живих організмів) як прямий результат загального розвитку планети Земля. Тривалість існування життя на Землі визначається часом від 1.5–2 до 4–5 млрд років.

Біосфера Землі являє собою складну термодинамічно відкрити систему, яка включає в себе, згідно з визначенням В.І. Вернадського, верхні шари земної кори, всю гідросферу і нижню частину

атмосфери – тропосферу з організмами, що їх населяють. Природним чином біосфера розпадається на більш-менш самостійні одиниці, які характеризуються великою замкненістю кругообігу речовин. В.І. Вернадський був у числі перших, хто сприймав Землю як єдиний живий організм, в якому зовсім різні на перший погляд процеси у трьох зовнішніх сферах землі – літосфері, гідросфері й атмосфері – тісно пов'язані між собою. Всесвітню славу вченому принесли створені ним вчення про біосферу та ноосферу. Відповідно до його визначення середовище, що оточує сучасну людину, можна умовно розділити на *природну – біосферу і штучну – ноосферу*, тобто знов створену (або перетворену) людиною (господарське освоєння території, підприємства, населені пункти і т.д.).

Біосфера, на думку вченого, складається з семи взаємопов'язаних речовин: живого, біогенного, косного, біокосного, радіоактивного, космічного, розсіяних атомів. Скрізь у її межах зустрічаються або сама жива речовина, або сліди її біохімічної діяльності. Атмосфера, вода, нафта, вугілля, вапняки, глини та їх похідні створені живою речовиною планети. Існуючі верхні шари земної кори в інші геологічні епохи були перероблені живими організмами. Найпростішою структурою сучасної активної частини біосфери є *біогеоценоз*.

На думку В.І. Вернадського, неминучий єдино правильний підхід до біосфери як до цілісної глобальної екологічної системи, яка володіє певною структурою та стійкістю, властивими їй особливостями формування та розвитку. Таке поняття біосфери особливо важливе тепер, коли техногенний вплив людини на природу досягнув небувалих масштабів та може викликати планетарні зміни в середовищі існування людини.

Узагальнюючи результати досліджень у галузі геології, палеонтології, біології та інших природничих наук, В.Вернадський дійшов висновку, що *біосфера* – це «стійка динамічна система, рівновага, що встановилася в основних своїх рисах ... з археозою й незмінно діє протягом 1,5–2 мільярдів років».

Термін «*ноосфера*» (з грецької означає сфера розуму) запровадив видатний французький філософ і природознавець П. Тейяр де Шарден. Наповнив його змістом і розвинув Вернадський. Вчений вважав, що *ноосфера* – це такий стан біосфери, в якому мають ви-

явитися розум і спрямована ним праця людини як нова, небувала на планеті геологічна сила. Він визначив кілька загальних умов, які необхідні для створення ноосфери:

людство має стати єдиним в економічному та інформаційному відношеннях;

ноосфера – явище всепланетне, тому людство повинне прийти до цілковитої рівності рас, народів незалежно від кольору шкіри й інших відмінностей;

ноосфера не може бути створена до припинення війн між народами.

Очевидно, що ноосфера в просторі значною мірою перекривається біосферою, але не тотожна їй. Темпи розвитку ноосфери незрівнянно вищі за темпи змін біосфери.

1.2. Поняття «екосистеми»

Структурно-функціональними елементами біосфери є екосистеми.

Екосистемою називають всю сукупність живих організмів, які мешкають на даній території і взаємодіють з характерними для неї абіотичними факторами. Для усіх без винятку екосистем характерні кругообіг речовин та потік енергії. Речовини, які необхідні для побудови живих організмів, безперервно здійснюють кругообіг, надходячи в живі організми і повертаючись в ґрунт після їх смерті. Крім того, екосистеми повинні безперервно постачатися енергією.

Початковим *джерелом* енергії в екосистемах є сонячне світло. Ця енергія надходить через зелені рослини. У процесі фотосинтезу з вуглекислого газу та води утворюються складні органічні речовини. У них нагромаджена частина сонячної енергії у вигляді хімічних зв'язків. Як побічний продукт виділяється кисень. Для синтезу органічних речовин також необхідні мінеральні речовини, розчинені у воді. Тому фотосинтезуючі організми, що виробляють органічні речовини з неорганічних, називають *продуцентами*.

Органічні речовини, що утворилися в процесі фотосинтезу, використовуються самими рослинами або організмами, які поїдають їх. У процесі дихання відбувається вивільнення енергії, котра

забезпечує життєдіяльність. Для цього більша частина організмів використовує кисень. У результаті дихання утворюється CO_2 та H_2O , які є вихідними речовинами для фотосинтезу. Частина поживних речовин витрачається на побудову тканин самих організмів. Таким чином, речовина та енергія складають єдине ціле і переходять в екосистемі від одних організмів до інших. Але є одна суттєва відмінність. Речовина може безкінечно довго здійснювати кругообіг, включаючись у процесі фотосинтезу в органічні сполуки та повертаючись в ґрунт після смерті організмів. А більша частина енергії поступово губиться у вигляді тепла. Тому екосистема постійно потребує припливу енергії ззовні у вигляді органічних сполук, в яких «законсервоване» сонячне світло (рис. 1.2).

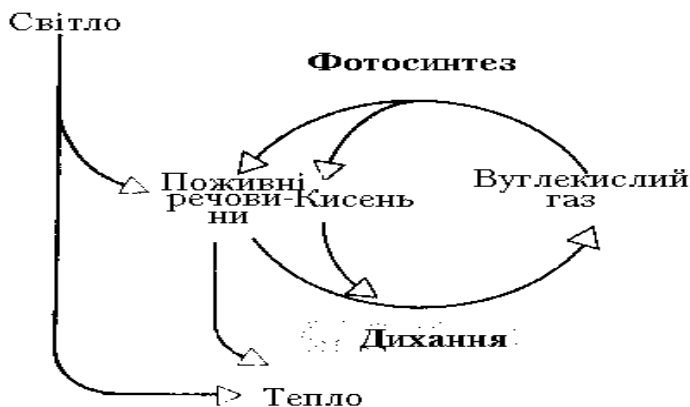

Рис. 1.2. Потік енергії в екосистемі

Як розподіляються ролі всіх компонентів екосистеми? Може скластися враження, що рослини повністю незалежні від тварин, бактерій та грибів. Однак це не так. Якщо б на нашій планеті існували лише фотосинтезуючі організми, то невдовзі всі мінеральні речовини були б перетворені в органічні. Тоді б ріст та розвиток рослин припинився зовсім. Цього не відбувається тому, що існує ціла група організмів, які живляться відмерлими рослинними та тваринними організмами. Вони розкладають органічні речовини до мінеральних, видобуваючи необхідні для своєї життєдіяльності

речовини та енергію. Мінеральні речовини знов надходять у рослини і, завдяки процесу фотосинтезу, включаються в органічні сполуки (*редуценти*).

Якщо б екосистеми включали лише продуцентів та редуцентів, то вони могли б існувати необмежено довго. Але становище ускладнюється наявністю ще однієї великої групи організмів, які використовують в їжу велику кількість органічної речовини продуцентів. Це тваринні організми (*консументи*).

1.3. Екологічні фактори та їхній вплив на існування та розвиток організмів у біосфері

Фактори, що впливають на функціонування екологічних систем, називають *екологічними*. Усі вони можуть бути згрупованими у три групи: *абіотичні* фактори, тобто фактори неживої природи (температура, вологість, світло, рельєф); *біотичні* – фактори взаємодії живого з живим (мутуалізм, паразитизм, хижацтво, коменсалізм, вільна конкуренція); *антропогенні* – фактори господарської діяльності людини.

Абіотичні фактори – фактори неживої природи, що розглядають вплив на живі організми температури, світла, вологи, та життєва територія.

Температура. Живі організми можуть існувати тільки за певних температурних умов. При високій температурі руйнуються білки організму, а при низькій уповільнюється, а згодом і припиняється обмін речовин. Важливим для організмів є сезонний розподіл тепла. Тут виникає ціла низка пристосувань: зимова сплячка, сезонні міграції тощо.

Вологість. Вміст води у живих клітинах у середньому становить 80–92%. Джерелом води є опади та ґрунтові води. Тут лімітуючим фактором є кількість опадів, що й визначає навіть тип екосистем.

Світло відіграє вирішальну роль у життєдіяльності рослин, оскільки вони синтезують органічні речовини з неорганічних, використовуючи світлову енергію сонця. Одним з видів конкуренції є конкуренція за світло. У тварин зміна тривалості дня спричиняє

зміну поведінки. Так, птахи готуються до перельотів, інші приступають до линяння, ще інші – до розмноження тощо.

Територія є важливим фактором у житті як рослин, так і тварин. Усім відомо, як ретельно оберігають свою територію тварини, ставлячи відповідні мітки. Це і зрозуміло, бо всяке життя починається з відмірювання життєвого простору, на якому годуються організми та виводять потомство.

Біотичні фактори. Проживаючи в угрупованнях, організми вступають у певні стосунки. Можна виділити найважливіші біотичні зв'язки, серед яких:

Конкуренція – такий тип міжвидових і внутрішньовидових взаємовідносин, за якого популяція або особини у боротьбі за харчування, місце проживання та інші необхідні для життя умови діють одна на одну незадовільно. Виділяють внутрішньовидову, міжвидову, пряму і непряму конкуренції.

Хижацтво – відносини між хижаком і жертвою. Хижаки – це тварини або рослини, які ловлять і поїдають одне одного як об'єкт харчування. По суті, хижаками є консументи всіх порядків – як травоядні, так і ті, котрі споживають тваринну їжу.

Паразитизм – форма біотичних зв'язків організмів різних видів, за якої один живе за рахунок іншого, знаходячись у середині або на поверхні його тіла. При цьому організм-споживач використовує живого господаря не тільки як джерело харчування, а й як місце постійного або тимчасового проживання. До них належать паразитичні комахи (оводи, кліщі, комари), паразитичні рослини, паразитичні черв'яки (аскариди).

Аменсалізм – форма біотичної взаємодії двох видів, за якої один із них чинить шкоду іншому, не дістаючи при цьому відчутної користі для себе (деревні рослини і трав'яниста рослинність під їх кронами).

Симбіоз (мутуалізм) – тривале, нероздільне і взаємовигідне співжиття двох або більше видів організмів (мікориза деяких грибів і коренів дерев).

Коменсалізм – тип біотичних взаємовідносин між двома видами – коменсалами, коли діяльність одного з них постачає харчування або притулок (іншому) (рибка-прилипало пересувається на великі відстані, прилипаючи до акул).

Алелопатія – хімічний взаємовплив одних видів рослин на інші за допомогою продуктів метаболізму (ефірних масел, фітонцидів). Сюди можна віднести «цвітіння води» за участю синьо-зелених водоростей, явище «червоного моря» – виділення гігантськими скупченнями мікроорганізмів токсичних речовин, які спричиняють загибель риби.

Різноманітність форм людської діяльності, які змінюють біотичні й абіотичні елементи природи, багато вчених об'єднують під загальною назвою ***антропогенні впливи, або антропогенні фактори***.

Український еколог О.О. Лаптев зокрема розглядає антропогенні фактори як породжені соціальним обміном речовин і енергії тіла, речовини, процеси і явища, які впливають на природу одночасно з природними факторами.

До антропогенних факторів належать усі види створюваних технікою і безпосередньо людиною впливів, які пригнічують природу: забруднення; технічні перетворення й руйнування природних систем ландшафтів (у процесі добування природних ресурсів, будівництва тощо); вичерпання природних ресурсів (корисні копалини, вода, повітря та ін.); глобальні кліматичні впливи (зміна клімату внаслідок діяльності людини); естетичні впливи (зміна природних форм, несприятливих для візуального та іншого сприймання).

Взагалі *антропогенні фактори* – це впливи людини на екосистему, що зумовлюють у її компонентів (абіотичних і біотичних) суттєві відгуки (реакції). Вони можуть бути фізичними, хімічними, кліматичними, біотичними, а за характером зв'язків – вітальними і сигнальними, за часом дії – постійними і періодичними, ледве помітними і катастрофічними.

1.4. Найважливіші екосистемні закони

Екологія, як і інші науки, базується на загальнонаукових, кібернетичних, біологічних, геологічних, географічних, фізико-хімічних законах. Кращому осмисленню екології як науки допоможе навіть простий перелік основних законів, суміжних з екологією наукових дисциплін. В одній із останніх своїх робіт «Екологія:

теорії, закони, правила, принципи і гіпотези» М.Ф. Реймерс, роблячи науковий огляд теоретичного спадку в царині екології, наводить 250 законів, закономірностей, принципів, правил, якими користується сучасна екологічна наука.

Класифікуючи і узагальнюючи закони, принципи, правила, аксіоми, афоризми, метафори, догми, М.Ф.Реймерс намагається створити певний ієрархічний блок екологічних законів. Львівські вчені С.М. Кравченко і М. В. Костицький подають їх у наступному порядку:

1) *закон обмеження природних ресурсів*. Деякі вчені вважають сонячну енергію практично невичерпною, однак при цьому не беруть до уваги, що серйозною перепоною для її використання є біосфера, антропогенна зміна якої понад допустиму межу (за правилом -1%) може призвести до серйозних і тяжких наслідків: штучне привнесення енергії в біосферу досягло вже значень, близьких до обмежень.

2) *зменшення природно-ресурсного потенціалу* – в межах однієї економічної системи (способу виробництва) й одного типу технології веде до того, що природні ресурси стають щораз менш доступними і вимагають збільшення затрат праці й енергії на їх видобування та транспортування, а також відтворення, відповідно до цього закону повинен сформуватися світовий ринок природних ресурсів, або «екологічний» ринок, що в умовах глобальності впливів людства на природу не можна вважати нормальним;

3) *піраміди енергії* – з одного трофічного рівня екологічної піраміди переходить на інші рівні не більше 10% енергії, цей закон дає змогу обчислювати необхідні земельні площі для забезпечення населення продуктами харчування тощо;

4) *рівнозначності всіх умов життя* – всі природні умови середовища, необхідні для життя, відіграють рівнозначну роль;

5) *розвитку природної системи за рахунок навколишнього середовища* –будь-яка природна система може розвиватися лише за умови використання матеріально-енергетичних та інформаційних можливостей навколишнього середовища; абсолютно ізольований саморозвиток неможливий;

6) *системно-генетичний* – багато природних систем, зокрема геологічні утворення, особини, біотичні спільноти, екосистеми

тощо, в індивідуальному розвитку повторюють у скороченій (в закономірно зміненій та узагальненій) формі еволюцію своєї системної структури; цей закон зумовлює необхідність урахування при управлінні природними процесами закономірного проходження ними проміжних фаз. Наприклад, вирубаний ліс не можна відновити безпосередньо. Його розвиток повинен мати декілька фаз: молодняка, жердняка, середньовікового, стиглого та перестійного лісу.

7) *системно-періодичний*, який, наприклад, проявляється у періодичній системі хімічних елементів чи у гомологічних рядах. Базою для створення періодичних таблиць (не лише хімічних елементів чи генетичних взаємозв'язків) служить встановлена глобальна ієрархія природних систем. Дослідження з використанням цього закону дають змогу глибше зрозуміти склад і функціонування природних систем, їх співвідпорядкованість, визначити кількісний вираз прояву іншого закону – закону оптимальності;

8) *сукупності (спільної дії) природних факторів* – наприклад, врожай залежить не від окремого, нехай навіть дуже важливого, фактора, а від сукупності екологічних факторів; коефіцієнт дії кожного окремого фактора в їх спільному впливові різний і може бути обчислений;

9) *сукцесивного уповільнення* – процеси, які відбуваються у зрілих урівноважених системах, як правило, виявляють тенденцію до уповільнення; звідси безперспективними є спроби «творити» природу господарськими заходами без виведення її системи з рівноваги чи створення якихось інших особливих умов для здійснення господарської акції. Наприклад, акліматизація нового виду культурних рослин дає спочатку ефект, далі популяційний вибух згасає, і, якщо цей вид не стає масовим шкідником, то його господарське значення різко зменшується;

10) *прискорення еволюції* – швидкість формоутворення з плином геологічного часу збільшується, а середня тривалість існування видів усередині більш крупної єдності (групи) знижується, тобто високоорганізовані форми існують менше часу, ніж низькоорганізовані.

Прискорення еволюції передбачає і більш швидке зникнення видів, їх вимирання, яке відбувається повільнішими темпами ніж формоутворення, внаслідок чого кількість видів у біосфері в

процесі еволюції зростає. Протилежний процес – наростання темпів винищення окремих видів тварин і рослин, що пов'язаний із антропогенним впливом, а не з дією зазначеного вище закону;

11) *еволюції, які виявляються в трьох аспектах*: як спілкування тварин зі зовнішнім світом, або двоякості живих елементів; поступового утворення всього суцього – в природі ніщо не вічне, все має свою історію; ускладнення організації – полягає в ускладненні організації як окремого організму, так і екосистем завдяки зростанню диференціації функцій і органів, які виконують ці функції;

12) *екологічні кореляції* – в екосистемі, як і в будь-якому цілісному природному утворенні, всі її компоненти функціонально відповідають один одному; випадання однієї частини системи (знищення виду) неминуче призводить до виключення всіх тісно пов'язаних з цією частиною системи інших її частин і до функціональної зміни цілого в рамках дії закону внутрішньої динамічної рівноваги.

Як вважають В.М. Бровдій і О.О. Гаца, всі екологічні закони необхідно класифікувати за функціональними ознаками, а саме: виділити серед них енергетичні, системні (системоутворювальні), біофізіологічні, геобіо-хімічні, геофізичні і соціально-економічні.

Нижче подано стислу характеристику ще деяких законів (правил), які показують важливість екологічного обґрунтування оптимального використання природних ресурсів і умов.

Закони Б. Коммонера:

- 1) все пов'язане зі всім;
- 2) все має кудись подітися;
- 3) природа знає краще;
- 4) ніщо не дається задарма, або за все доводиться платити.

Закон внутрішньої динамічної рівноваги – речовина, енергія, інформація і динамічні якості окремих природних систем (у тому числі й екосистем) та їх ієрархії взаємопов'язані настільки, що будь-які зміни одного з цих показників викликають супутні функціонально-структурні кількісні та якісні зміни, які зберігають загальну суму речовинно-енергетичних, інформаційних і динамічних якостей систем, де ці зміни відбуваються, або в їх ієрархії.

Закон відповідності між розвитком продуктивних сил і природно-ресурсним потенціалом суспільного прогресу. Кризові ситуації виникають не тільки при дисбалансі продуктивних сил і виробничих відносин, але і при дисбалансі продуктивних сил і природно-ресурсного потенціалу.

Правило інтегрального ресурсу. Конкуруючи в сфері використання конкретних природних системах галузі господарства неминуче завдають збитків один одному і тим сильніше, чим вагомніше вони змінюють екологічний компонент, що спільно експлуатується, або всю екосистему загалом (пряме свідчення закону внутрішньої динамічної рівноваги).

Закон зниження ефективності природокористування діє у рамках закону падіння природно-ресурсного потенціалу. Практичним висновком із цього закону є те, що зростання енергетичних витрат не може продовжуватися нескінченно. Щоб запобігти можливій термодинамічній кризі, необхідні нові технології і оптимальні методи природокористування.

Закон оптимальності і правило міри перетворення природних систем. Згідно із законом оптимальності, з найбільшою ефективністю будь-яка система функціонує в деяких характерних для неї просторово-часових межах, тобто жодна система не може звужуватись або розширятись до нескінченності. Розмір системи повинен відповідати функціям, що виконуються нею («характерний» розмір системи).

Принцип природності. Крім природних ланцюгових реакцій «жорстке» техногенне управління викликає до життя дію принципу природності, або правила «старого автомобіля»: згодом еколого-соціально-економічна ефективність технічного пристрою, що забезпечує «жорстке» управління природними системами і процесами, знижується, а економічні витрати на його підтримку зростають.

Правило «м'якого» управління природою. Суть правила «м'якого» управління природними процесами – системне спрямування їх у необхідне русло з урахуванням законів природи, що набагато ефективніше грубих техногенних втручань.

Закон максимальної врожайності. При найсприятливішому поєднанні обставин на даному сільськогосподарському полі розг-

лядуваний закон буде складений правилами територіальної і компонентної екологічної рівноваги та законом оптимальності. Вище за рівень, що диктується цими закономірностями, врожай отримати неможливо при будь-якому хитруванні, якщо не перейти від відкритих систем господарювання до закритих типів.

Закон максимуму. Суть цього закону зводиться до наступного: в даному географічному місці за існуючих природних (а частіше за природно-антропогенних) умов, екосистема може утворити біомасу і мати біологічну продуктивність не вищу за властиву – найпродуктивнішим її елементам в їх ідеальному поєднанні.

Правило територіальної екологічної рівноваги. Тільки природні екосистеми забезпечують стабільність, стійкість і надійність біосфери і її складових.

Закон граничної урожайності (К. Пратт). Згідно з цим законом зайве внесення добрив веде не до збільшення, а до зниження врожайності (підтвердження закону убутної віддачі А. Тюрго-Т. Мальтуса).

Закон убутної (природної) родючості. Одне з трактувань цього закону: в зв'язку з постійними добуваннями урожаю, вимиванням органіки і хімічних елементів (біогенів) з ґрунту, порушенням природних процесів ґрунтоутворення, а також при тривалій монокультурі, внаслідок накопичення токсичних речовин, які виділяються рослинами (самоотруювання ґрунту), на землях, що культивуються, відбувається зниження природної родючості ґрунтів.

Закон зниження природоємності готової продукції – питомих вміст природної речовини в усередненій одиниці суспільного продукту історично неухильно знижується.

Закон збільшення темпів обороту природних ресурсів, що залучаються.

Суть закону: в історичному процесі розвитку світового господарства швидкість оборотності залучених природних ресурсів (вторинних, третинних і т.д.) безперервно зростає на фоні відносного зменшення об'ємів їх використання і залучення до суспільного виробництва (відносно зростання темпів самого виробництва).

Тестові завдання

1. *Що вивчає наука екологія:*

- а) біотичні системи;
- б) навколишнє середовище;
- в) взаємозв'язки між живими системами та навколишнім

середовищем.

2. *Хто вперше ввів термін «екологія» та дав йому пояснення:*

- а) Ч. Дарвін;
- б) Е. Геккель;
- в) В. Вернадський.

3. *Що є об'єктом дослідження науки екології:*

- а) екологічна система;
- б) взаємозв'язки в екологічних системах;
- в) навколишнє середовище.

4. *Що є предметом вивчення науки екології:*

- а) природне середовище;
- б) взаємозв'язки живих організмів із навколишнім середо-

вищем;

- в) екологічна система.

5. *Складна за складом, будовою й організованістю оболонка, яка охоплює нижню частину атмосфери, всю гідросферу та верхню частину літосфери, що населені живими організмами, «область існування живої речовини» має назву:*

- а) ноосфера;
- б) ризосфера;
- в) біосфера;
- г) мезосфера;
- д) астеносфера.

6. *Термін «біосфера» введений:*

- а) у 1935 р. А. Теслі;
- б) у 1926 р. В. Вернадським;
- в) у 1875 р. Е. Зюсом;
- г) у 1933 р. В. Вольтера;
- д) у 1913 р. В. Шелфордом.

7. *Ноосфера – це:*

- а) сукупність всіх вищих тварин і людей на Землі;

- б) сукупність людей на Землі та область їх існування;
- в) фаза розвитку біосфери, в ході якої діяльність людства стає головним фактором її функціонування;
- г) розумна сфера;
- д) немає правильної відповіді.

8. *Організми, які за допомогою механізму фотосинтезу виробляють органічну речовину, споживаючи сонячну енергію, вуглекислий газ, воду і мінеральні солі, називаються (визначте необхідне):*

- а) гетеротрофами;
- б) продуцентами;
- в) консументами;
- г) редуцентами;
- д) деструкторами.

9. *Функціональні системи, які виникають на різних рівнях організації життя внаслідок взаємодії з навколишнім фізичним середовищем та містять живі компоненти (біотичні) і неживе навколишнє оточення (абіотичні компоненти), називаються (визначте необхідне):*

- а) біоценозами;
- б) біосистемами;
- в) мезосистемами;
- г) макросистемами;
- д) антропосистемами.

10. *Екологічна система – це:*

- а) сукупність особин одного виду, що проживає на спільній території протягом тривалого періоду часу;
- б) однорідна ділянка території, заселена живими організмами одного виду;
- в) єдиний природно-територіальний комплекс, утворений абіотичними та біотичними компонентами, що тісно пов'язані між собою обміном речовиною, енергією та інформацією.

Розділ 2

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЕКОНОМІКИ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

- 1. Завдання, предмет і методи економіки природокористування*
- 2. Принципи раціонального природокористування та охорони навколишнього середовища*
- 3. Поняття природних ресурсів*
- 4. Поняття оцінки корисності природних ресурсів*
- 5. Основи платного природокористування*

2.1. Завдання, предмет і методи економіки природокористування

Щодо терміна «природокористування», то він є одним із найпоширеніших у сучасній літературі та наповнений різним змістом.

Але в усіх випадках під природокористуванням розуміють сукупність усіх форм експлуатації природно-ресурсного потенціалу і заходів з його збереження, вирізняючи в цьому процесі три аспекти:

- 1) видобуток і переробку природних ресурсів, їх відновлення чи відтворення;
- 2) використання та охорону природних умов середовища проживання;
- 3) збереження, відтворення (відновлення) екологічної рівноваги природних систем, що служить основою збереження природно-ресурсного потенціалу розвитку суспільства.

Раціональне природокористування – це система відносин суспільного виробництва, при якій досягається оптимальне співвідношення між економічним зростанням, нормалізацією якісного стану природного середовища, ростом матеріальних і духовних потреб населення.

Джерелом задоволення потреби людей служить національне багатство, найважливішими елементами якого є природні ресурси. Останні, за винятком паливних і мінеральних, повинні стати таким же відтворювальним елементом господарства, як капітальні вкладення, основні фонди, трудові ресурси і т. д.

Природний потенціал виступає першоосновою кожного відтворювального процесу, але зв'язок між цими чинниками простежити досить складно через невивченість проблеми вартісної оцінки природних ресурсів.

Вартісна оцінка природних ресурсів необхідна для економічного обґрунтування вкладень у відтворення, охорону і раціоналізацію використання природних багатств і вибору найвигідніших із народногосподарських позицій засобів їх утилізації.

Всі ці проблеми та суперечки навколо них призвели до зародження науки «Економіка природокористування».

Економіка природокористування – це наука, що вивчає економічні аспекти природокористування і є процесом багатограним і складним, який охоплює всю життєдіяльність людини.

Мета та завдання цієї науки полягають у практичному процесі (створенні економічних механізмів) регулювання використання природи, її ефективному (комплексному і раціональному) використанні без завдання природі, а також життю людини збитків.

Предметом «Економіки природокористування» – є дослідження механізму суспільних відносин у процесі охорони навколишнього середовища та залучення природних ресурсів у процес розширеного виробництва з урахуванням об'єктивних законів розвитку біосфери.

Усі питання економіки природокористування потрібно виділити в п'ять основних блоків:

1. Ті, що пов'язані з оцінкою природних ресурсів і пошуком економічних механізмів, які допомагають досягти їх найраціональ-

нішого використання (різні форми плати за ресурси та інші економічні важелі).

2. Ті, що пов'язані з оцінкою негативної дії господарської діяльності на довкілля (забруднення й пряме руйнування природного середовища, тобто зміна умов середовища). Це проявляється в оцінках збитків від такої взаємодії. Сюди слід віднести також питання створення економічного механізму регулювання цієї взаємодії чи відновлення деградованої природи (плата за забруднення, штрафні санкції і т. п.) та ряд інших питань, які слід розглянути в цьому контексті.

3. Оцінка ефективності природозахисної діяльності, яка включає пошук компромісного варіанта між природними процесами і господарською діяльністю людини.

4. Управління природокористуванням, тобто співвідношення економічних та інших груп методів регулювання: правові та нормативні; організаційні (управлінські).

Правовий і нормативний механізм здійснюється у формі загальнодержавного законодавства, а також стандартизації. Щодо стандартів, то вони поділяються на три види нормативів: ліміти викидів і скидання у водоймища й повітряний басейн; ліміти утворення промислових і комунальних відходів; ліміти споживання природних ресурсів.

Організаційно-управлінська система – це управління з охорони природи на всіх регіональних рівнях (державному, обласному, районному).

Наступні важливі способи регулювання природокористуванням – система контролю (моніторинг) та екологічна експертиза.

Серед економічних можна виділити *прямі й побічні*.

До *прямих* належать: купівля-продаж ресурсу, орендні платежі, прямі платежі за ресурси або забруднення, прямі податки.

До *непрямих* – непрямі платежі, різні пільги або заборони економічного характеру, штрафні санкції.

До економічних заходів регулювання відносять також формування ринку екологічних послуг і економічних фондів.

2.2. Принципи раціонального природокористування та охорони навколишнього середовища

Виникнення зон екологічного лиха, регіонів кризових екологічних ситуацій свідчить про те, що не завжди природокористування мало раціональний характер.

Раціональне природокористування має забезпечити повноцінне існування і розвиток сучасного суспільства, але при цьому зберегти високу якість середовища проживання людини. Це досягається завдяки економічній експлуатації природних ресурсів і умов та найефективнішому режимові їх відтворення з урахуванням перспективних інтересів розвитку господарства і збереження здоров'я людей.

Через обмеженість самовідновлювальних і компенсаційних функцій біосфери процеси людської діяльності мають відбуватися в суворих рамках згідно з законами розвитку суспільства і природи та законами взаємодії між ними. Ці закони належать сформулювати так, щоби процес природокористування перебував під суворим контролем і регулювався державою. Дотримання *принципів раціонального природокористування* дозволить розробити заходи з охорони довкілля, відновити порушені взаємозв'язки в екосистемах, запобігати загостренню екологічних ситуацій.

1. *Принцип «нульового рівня»* споживання природних ресурсів. Цей принцип використовується в багатьох економічно розвинених країнах для регулювання споживання первинних природних ресурсів у державному масштабі. Називається він так через те, що за нульовий рівень береться обсяг первинних природних ресурсів, використаних підприємством за попередній рік, а на наступний – перевищення цього рівня споживання обмежується в державному масштабі чітко визначеним коефіцієнтом. Дотримання коефіцієнта обов'язкове, оскільки з порушника стягується штраф, який може перевищити прибутки підприємства.

2. *Принцип відповідності антропогенного навантаження природно-ресурсному потенціалові регіону.* Дотримання цього принципу дозволить уникнути порушень природної рівноваги за-

вдяки чітко визначеному збалансованому циклові використання і відновлення. Порушення законів функціонування природних систем відбувається у двох випадках:

- за перевищення рівня антропогенного навантаження. Це виражається в надмірній концентрації виробництва, тобто собівартість виробництва продукції знижується за рахунок збільшення концентрації виробництва;

- за невідповідності спеціалізації виробництва специфіці природно-ресурсного потенціалу.

3. *Принцип збереження просторової цілісності природних систем у процесі їх господарського використання.* Цей принцип впливає з найважливіших закономірностей взаємопов'язаності змін компонентів природи під впливом антропогенної діяльності. Зміни одного з компонентів природної системи приводить до зміни в інших, а іноді – до змін якостей екосистеми в цілому.

4. *Принцип збереження природно обумовленого кругообігу речовин у процесі антропогенної діяльності.* Сутність принципу зводиться не тільки до того, щоб технологічні процеси конкретних виробництв обмежувались циклічністю (ресурс – виробництво – споживання – відходи), а й щоб циклічні процеси являли послідовний ряд стадій виробництва, пов'язаних між собою чи комплексністю переробки сировини, чи постадійним її використанням. Порушення цього принципу призвело до утворення великої кількості відходів, які не включаються в природний кругообіг речовин і змінюють властивості багатьох екосистем у регіоні.

5. *Принцип погодження виробничого і природного ритмів.* Цей принцип впливає з того, що будь-яка екосистема і кожний її компонент підпорядковується своєму часовому ритмові. Щоб екосистема зберігала рівновагу, необхідно, аби загальна швидкість її внутрішніх процесів керувалася найповільнішою її ланкою, оскільки будь-який антропогенний вплив, що змушує котрись частину циклу працювати швидше, ніж працює вся екосистема, призведе до порушення стабільності екосистеми.

6. *Природні процеси, що мають перебіг у часі, визначаються як короткочасними факторами, так і тривалою дією.* Звідси впливає необхідність їх урахування і в поточній, і перспективній виробничій діяльності. Тому необхідним є дотримання такого принципу

природокористування, як пріоритетність екологічної оптимальності на довгострокову перспективу під час визначення економічної ефективності поточного природокористування враховуючи те, що у сфері природокористування всі екологічні негативні наслідки господарської діяльності безповоротні.

Дотримання принципів раціонального природокористування доцільне в усіх регіонах незалежно від ієрархічного рівня. Збереження спільної екологічної рівноваги можливе за умови збереження рівноваги природних систем окремих регіонів і навпаки. Крім того, проблема раціонального природокористування не може бути вирішена тільки в регіональних і навіть загальнодержавних межах. Це глобальна проблема, яка властива всій планеті.

2.3. Поняття природних ресурсів

Під *природними ресурсами* розуміють природні тіла, явища і процеси, які людина використовує у своїй діяльності.

Природні ресурси дуже різноманітні, як і можливості їх застосування в господарстві й побуті, вони є складовою частиною матеріально-технічної бази суспільного виробництва.

До природних ресурсів належать: сприятливі кліматичні умови (енергія Сонця, вітру, води), ґрунти, рослини, тварини, мінеральна сировина, води. Природні ресурси поділяються на мінеральні, енергетичні, водні, земельні, біологічні (рослинні, тваринні), кліматичні, рекреаційні.

Природні ресурси – категорія історична, їх використання пов'язане з розвитком технології виробництва.

Оскільки зазвичай під природними ресурсами розуміють природні тіла, явища та процеси, що експлуатуються для задоволення потреб окремих людей і суспільства загалом, їх можна віднести до категорії речей.

Однак таке розуміння поняття в сучасних умовах є надто вузьким. Адже з розширенням потреб суспільства все частіше в ролі природних ресурсів виступають не лише природні об'єкти, які є джерелами сировини і палива, а й властивості природи, котрі не мають речового змісту. Наприклад, цінним ресурсом стають чиста

вода і повітря; набувають статусу ресурсу естетичні властивості ландшафту.

Однак ставлення людини до природи не можна зводити тільки до утилітарного (прагматичного), вбачаючи в природі лише джерело матеріальних благ. Існують і неутилітарні форми, а саме: адаптивна, інтимна, естетична.

Під *адаптивною* формою ставлення людини до природи розуміється ставлення до неї як до звичного життєвого середовища. Люди використовують повітря, тепло, світло як звичні життєві умови і виявляють своє ставлення до них лише, коли відчують нестачу цих благ, коли порушується звичний ритм життя людини. Інакше кажучи, коли людина відчуває дефіцит чого-небудь або її зусилля спрямовані на ліквідацію цього дефіциту, то умова життя (діяльності) може переходити в ресурс. Наприклад, в умовах забрудненого середовища чисте повітря стає ресурсом (причому життєво необхідним). З цього випливає, що немає чіткої межі між природними ресурсами і природними умовами, за певних об'єктивних умов природні умови переходять у ресурси.

Інтимна форма ставлення людини до природи (психологічний аспект) ґрунтується на любові людини до природи, і вона розцінюється як одна з основ здорової психіки. Любов до природи не може зводитись лише до її споглядання, а проявляється в дійовому ставленні до її охорони, є основою суспільного руху на захист природи.

Естетична форма ґрунтується на сприйнятті людиною прекрасного в природі, тобто гармонії, порядку, звуків, запахів, певних визначених форм тощо. В умовах глобальних масштабів руйнування пейзажів порушується естетика життєвого середовища, що негативно впливає на психіку.

Аналіз різних «неутилітарних» форм взаємовідносин людини з природою дає змогу дійти висновку, що природні умови часто переходять у розряд ресурсів, тому потрібно долати уявлення (одностороннє, традиційне) про ресурси як тіла і сили природи, що використовуються як засоби і предмети праці, джерела енергії.

Людина використовувала ресурси (харчі, воду, повітря) з самого початку свого існування, однак на перших порах вона не докладала зусиль для їх відтворення. Наявність ресурсів визначала

ареали розселення ранньої людини. Під ресурсами для простого відтворення доіндустріального суспільства розуміємо природні продуктивні сили традиційних багатовікових форм ведення господарства, коли переважно використовувались речовини, що не зазнали глобальної обробки – камінь, дерево, натуральні волокна тощо.

Залучення природних ресурсів у суспільне виробництво означає перетворення їх у складову продуктивних сил суспільства, внаслідок чого природні продуктивні сили перетворюються на суспільні продуктивні сили. При цьому одні природні ресурси, які переходять до складу суспільних продуктивних сил, видозмінюються і втрачають зв'язок з природою (природні ресурси, перетворені в знаряддя праці), інші ж – хоча й залучаються в суспільне виробництво, але продовжують зберігати свої первісні зв'язки з природним середовищем (земельні чи водні ресурси).

2.4. Поняття оцінки корисності природних ресурсів

Для визначення вартості природного ресурсу здійснюється економічна оцінка природних ресурсів (ЕОПР).

Економічна оцінка природних ресурсів – це грошове вираження їхньої природної та народногосподарської цінності. На величину вартості ресурсу впливають наступні фактори: кількість та якість ресурсу, суспільні потреби в ресурсі, затрати на освоєння, охорону та відтворення ресурсу, величина еколого-економічної шкоди, ефективність природоохоронної діяльності.

У сучасній економічній науці та практиці природокористування застосовуються різні підходи до економічної оцінки природних ресурсів, зокрема це:

- *Затратний підхід* – вартість природного ресурсу визначається величиною затрат на їх виявлення, видобуток та використання. Як відомо, кращі за якістю та розташовані в сприятливіших умовах ресурси потребують менших затрат праці на їх освоєння, а за даною методикою вони виявляться дешевшими, ніж ресурси гіршої якості. Тому даний підхід не відповідає вимогам універсальності та повинен обмежуватись цілим рядом умовностей.

- *Результатний підхід* – вартість ресурсу визначається грошовим вираженням первинної продукції або різниці між одержаним прибутком та поточними витратами. Таким чином, згідно з цим підходом вартість мають лише ті природні ресурси, які приносять прибуток. Основними недоліками такої методики є те, що, по-перше, не для кожного природного ресурсу можна визначити вартість первинної продукції; по-друге, прибуток від використання природного ресурсу може бути як прямим, так і опосередкованим; по-третє, ресурс, що при нинішніх технологіях не використовується і не має відповідно до такого підходу, вартості, може бути включеним до господарського обігу і навіть стати дефіцитним у майбутньому, що необхідно враховувати при плануванні природокористування та розробці природоохоронних програм на перспективу.

- *Рентний підхід* – основою для визначення вартості ресурсу є диференціальна рента – додатковий прибуток, що одержується за рахунок кращої якості ресурсу. При такому підході «кращий» ресурс, тобто той, що за однакових затрат приносить більший прибуток завдяки своїм вищим споживчим властивостям, одержує більшу вартість. Диференціальна рента сприяє вирівнюванню економічних умов господарювання і не дозволяє природокористувачу одержувати невиправдано великий прибуток за рахунок використання природних ресурсів, кращих за якістю та споживчими властивостями.

- *Відтворювальний підхід* – вартість природного ресурсу визначається з урахуванням затрат, необхідних для його відтворення. Незважаючи на можливе завищення оцінки майбутньої дефіцитності ресурсів, даний підхід найбільше відповідає вимогам раціонального природокористування, оскільки в основних сировинних регіонах резерви екстенсивної експлуатації природних ресурсів практично вичерпані.

Здійснюючи економічну оцінку природних ресурсів, важливо забезпечити *комплексний підхід*, тобто враховувати не лише суспільну значимість ресурсів, їхню якість та вартість видобутку, а й можливості відтворення, значення в природно-територіальному комплексі, вартість природоохоронних заходів. Такий підхід сприятиме раціональному природокористуванню та подальшому сталому соціально-економічному розвитку.

У процесі експлуатації природних ресурсів природному середовищу завдається шкода, яка має не лише екологічні, а й соціально-економічні наслідки.

Еколого-економічна шкода – це виражені у вартісній формі фактичні та ймовірні збитки, які завдаються суспільству внаслідок забруднення або руйнування компонентів природного середовища. Ці збитки одночасно можуть проявлятися в трьох аспектах:

природному – порушення природних процесів, деградація природних об'єктів, біологічне збіднення екологічних систем (такі порушення можуть стати причиною значних економічних збитків у майбутньому);

соціальному – погіршення здоров'я людей, втрата працездатності, виникнення небезпечних хвороб, необхідність зміни місця проживання, моральні збитки тощо;

економічному – втрата готової продукції, недовироблення продукції, затрати на переселення людей із забруднених територій, відшкодування втраченого майна, затрати на оплату лікарняних бюлетенів, лікування та оздоровлення постраждалих, затрати на очистку території та проведення відновлюваних робіт тощо.

Розрізняють *фактичну* та *потенційну* шкоду.

Фактична еколого-економічна шкода – це фактично завдані збитки (втрата готової продукції або її недовироблення) та додаткові витрати на ліквідацію їх наслідків.

Потенційна еколого-економічна шкода – це ймовірні збитки, яких може зазнати суспільство в майбутньому в результаті нинішнього забруднення або руйнування природного середовища.

2.5. Основи платного природокористування

Ефективність механізму платного природокористування визначається введенням плати за користування природними ресурсами. Для обґрунтування даного механізму можна сформулювати основні принципи визначення плати за природні ресурси.

Принципи визначення плати за природні ресурси:

1. Плата за природний ресурс, використання якого приносить більший прибуток, при однакових витратах має бути вищою.

2. Величина плати за природні ресурси має бути достатньо високою для стимулювання впровадження ресурсозберігальних і екологобезпечних технологій у виробництво.

3. Величина плати за природні ресурси має бути рівною величині витрат на відновлення і відтворення даного ресурсу.

Згідно з чинним законодавством України плата за використання природних ресурсів встановлюється на основі нормативів плати і лімітів їх використання

Нормативи плати визначаються з урахуванням розповсюдження природних ресурсів, їх якості, місця розташування можливого відтворення, доступності, комплексності, можливості переробки та утилізації відходів та інших факторів.

Ліміти формуються виходячи з оцінки безпечності чи граничноможливого вилучення природних ресурсів, тобто такого обсягу, який не призводить до порушення рівноваги в екосистемі.

В Україні затверджено інструкцію та відповідні офіційні методики про порядок обчислення і сплати платежів за спеціальне використання надр і корисних копалин, рибних, водних, земельних та лісових ресурсів (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

**Розподіл платежів
за користування природних ресурсів, %**

Види платежів	До держбюджету	До обласних і місцевих бюджетів
За землю	30	70
Надра	40	60
За водні ресурси	80	20
За лісові ресурси	80	20
За рибні ресурси	100	—

Плату за спеціальне використання природних ресурсів вносять:

- суб'єкти підприємницької діяльності, що видобувають та реалізують їх чи використовують у своїй виробничій діяльності;
- суб'єкти підприємницької діяльності, до складу яких входить структурний підрозділ, що займається видобутком корисних

копалин чи виробництвом певної продукції і передає їх для подальшої переробки чи реалізації.

Існують два типи платежів за природні ресурси:

1) за право користування (вводиться на конкретній території, може бути у вигляді податку чи плати за ліцензію на користування даних ресурсів);

2) на відтворення і охорону ПР (визначення затрат на підтримання заданого рівня якості навколишнього природного середовища) Плата природних ресурсів вноситься у вигляді спеціальних зборів, податку, орендної плати чи в інших формах, передбачених законодавством.

Використання природних ресурсів в Україні здійснюється в порядку загального та спеціального користування. Конституцією України їй громадянам гарантується право загального безплатного використання природних ресурсів для задоволення життєвих потреб (естетичних, оздоровчих, рекреаційних, матеріальних) без надання їм спеціального дозволу та закріплення ресурсів за окремими особами.

Спеціальне використання природних ресурсів здійснюється на підставі спеціальних дозволів-ліцензій.

Ліцензія – це документ, який засвідчує право її власника на використання природних ресурсів у зазначених межах, за вказаною метою, протягом встановленого терміну при додержанні ним заздалегідь домовлених вимог та умов.

Серед засобів регулювального впливу на процеси природокористування економічне регулювання посідає особливе місце.

Це зумовлено, *по-перше*, тим, що негативний антропогенний вплив на природне середовище зумовлює негативні економічні наслідки для господарської діяльності, а саме: суттєві матеріальні втрати, *а по-друге*, економічні методи є важливими стимуляторами раціонального природокористування та природоохоронної діяльності.

Таке стимулювання забезпечується методами *економічного примусу* та методами *економічного заохочення*.

В основі методів економічного примусу лежить *принцип платного природокористування*, який передбачає здійснення двох видів виплат:

1. За безпосереднє використання природного ресурсу як технологічної сировини чи засобу праці;
2. За нанесення еколого-економічної шкоди шляхом забруднення або руйнування природного середовища.

Екологічні платежі – це ті кошти, які економічний суб'єкт виплачує за використання природних ресурсів і за можливість здійснення господарської діяльності. Плата у сфері природокористування є інструментом встановлення зв'язку економічних показників господарської діяльності з розмірами її впливу на навколишнє середовище.

За використання природних ресурсів встановлюється *плата*, розміри якої визначені тарифами. Встановлюються також збори (*штрафи*) за забруднення та руйнування природного середовища, що мають податковий характер і повинні бути такими, щоб спонукати суб'єкт господарювання витратити кошти на природоохоронні заходи, замість того, щоб платити штрафи. Однак існуючі нині в Україні штрафні санкції не відповідають таким вимогам. Підприємствам на сьогодні вигідніше платити штрафи, ніж встановлювати очисні споруди чи запроваджувати новітні технології, оскільки суми штрафів нижчі, ніж затрати на природоохоронні заходи. Варто зазначити, що існуючий в Україні механізм економічного регулювання природокористування в цілому має ряд суттєвих недоліків, які зумовлюють його неефективність. Зокрема, – це недостатньо високий рівень сплати за забруднення, що пояснюється як економічними чинниками у країні (складне економічне становище суб'єктів господарювання), так і порушенням у багатьох випадках платіжної дисципліни; низька ефективність обліку природоохоронних платежів через відсутність єдиної автоматизованої системи контролю за їх надходженням та використанням; низькі суми штрафів за природоохоронні порушення порівняно з вартістю діяльності, яка спрямована на ліквідацію наслідків цих порушень.

Методами *економічного заохочення* є: пільгове оподаткування суб'єктів господарської діяльності в разі реалізації ними природоохоронних заходів (впровадження ресурсо- та енергозберігальних, мало- і безвідходних технологій); пільгове кредитування (безпроцентні та низькопроцентні кредити) для реалізації заходів щодо раціонального використання природних ресурсів та охорони навко-

лишнього середовища; державні інвестиції, гранти для розробки та впровадження екологічно безпечних технологій та господарських проєктів; звільнення від оподаткування спеціальних екологічних фондів; матеріальне заохочення (премії) за досягнення в природоохоронній діяльності тим працівникам, які виявили порушення природоохоронного законодавства, вжили необхідних заходів для зміцнення матеріально-технічної бази для здійснення природоохоронної діяльності тощо.

До економічних регуляторів примусово обмежувального характеру належать *платежі за забруднення навколишнього середовища*.

Розміри платежів за забруднення навколишнього середовища визначаються на підставі лімітів та фактичних обсягів викидів і скидів забруднюючих речовин та розміщення відходів, базових нормативів плати за них та відповідних коригувальних коефіцієнтів.

Складовими платежів за забруднення компонентів навколишнього природного середовища є:

- плата за викиди і скиди забруднюючих речовин та розміщення відходів у межах установлених лімітів (дозволів);
- плата за перевищення лімітів викидів і скидів забруднюючих речовин та розміщення відходів.

Тестові завдання

1. Природні ресурси – це:

- а) найважливіші компоненти природного середовища;
- б) засоби виробництва;
- в) компоненти природного середовища, які використовуються для задоволення різноманітних суспільних потреб;
- г) усі перелічені визначення вірні.

2. Природокористування – це:

- а) діяльність людини щодо використання природних компонентів та їх властивостей для задоволення своїх потреб;
- б) освоєння та експлуатація окремих видів природних ресурсів;

в) раціональне використання природних ресурсів, їх охорона та відтворення;

г) усі перелічені визначення вірні.

3. Економіка природокористування – це:

а) наука про охорону довкілля;

б) наука про раціональне та ефективне використання природних ресурсів;

в) цілеспрямоване і планомірне управління якістю навколишнього середовища.

4. Завдання економіки природокористування:

а) розробка методів економічної оцінки природних ресурсів;

б) створення системи економічних методів регулювання природокористування;

в) розробка методів визначення економічної ефективності природоохоронних заходів;

г) усі перелічені варіанти вірні.

5. Основними засобами економічного регулювання природокористування є:

а) екологічна освіта та екологічне виховання;

б) плата за використання природних ресурсів;

в) безвідходні технології;

г) штрафи за нанесення еколого-економічної шкоди.

6. Основний зміст платного природокористування полягає в тому, що:

а) природокористувач вносить плату до місцевого чи державного бюджету за використання природного ресурсу;

б) природокористувач вносить плату до місцевого чи державного бюджету за нанесення еколого-економічної шкоди;

в) природокористувач вносить плату до місцевого чи державного бюджету за використання природного ресурсу та нанесення еколого-економічної шкоди;

г) природокористувач вносить плату до місцевого чи державного бюджету за понадлімітне використання природного ресурсу.

7. Методами економічного примусу раціонального використання природних ресурсів та здійснення природоохоронної діяльності є:

а) пільгове кредитування підприємств, які здійснюють ефективну природоохоронну діяльність;

б) матеріальне заохочення за досягнення у природоохоронній діяльності;

в) штрафи за забруднення чи руйнування природних компонентів;

г) збільшення плати за понадлімітне використання природних ресурсів;

8. Методами економічного заохочення раціонального природокористування та запровадження природоохоронних заходів є:

а) штрафи за забруднення чи руйнування природних компонентів;

б) пільгове кредитування підприємств, які здійснюють ефективну природоохоронну діяльність;

в) матеріальне заохочення за досягнення в природоохоронній діяльності;

г) застосування заохочувальних цін на екологічно чисту продукцію.

9. У разі відсутності на підприємстві затверджених у встановленому порядку лімітів викидів та скидів забруднюючих речовин:

а) нормативи плати за викиди і скиди забруднюючих речовин встановлюються як за понадлімітні;

б) плата за викиди і скиди підприємством забруднюючих речовин взагалі не здійснюється;

в) плата за забруднення здійснюється на основі базових нормативів плати за викиди і скиди забруднюючих речовин у межах ліміту.

10. Еколого-економічна шкода – це:

а) збитки підприємства, що утворюються у разі експлуатації природних ресурсів низької якості;

б) виражені у вартісній формі фактичні та ймовірні збитки, які завдаються суспільству внаслідок забруднення або руйнування компонентів природного середовища;

в) збитки підприємства, зумовлені збільшенням плати за понадлімітне використання природних ресурсів.

Розділ 3

УПРАВЛІННЯ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯМ

- 1. Поняття якості навколишнього природного середовища*
- 2. Управління в галузі охорони навколишнього природного середовища*
- 3. Екологічний моніторинг*
- 4. Екологічна експертиза та екологічне нормування*

3.1. Поняття якості навколишнього природного середовища

Якість навколишнього середовища – це властивості навколишнього середовища, що визначаються як у результаті об'єктивних вимірів параметрів навколишнього середовища, так і за допомогою суб'єктивних оцінок. Якість навколишнього середовища визначається порівнянням результатів вимірів з офіційно встановленими, максимально припустимими значеннями цих параметрів.

Природно-соціальний підхід до оцінки якості довкілля насамперед передбачає оцінку стабільності середовища існування людини, під якою розуміють сукупність природних умов і антропогенно-природних чинників, що виключають настання будь-яких психологічних, психічних, фізіологічних, генетичних та інших ефектів для здоров'я людини протягом її життя. Він також вимагає розробки і дотримання певних нормативів екологічної безпеки – стандартів якості довкілля. Під останніми розуміють єдині нормативи, правила або регламенти, що спрямовані на підвищення суспільного добробуту, котрі являють собою граничнодопустимі рівні вмісту забруднюючих речовин або інших шкідливих антропогенних впливів.

Для оцінки не лише рівня забруднення середовища, але і його якості використовують показник, який називають граничнодопустимою концентрацією (ГДК). ГДК – це максимальна концентрація речовини в навколишньому середовищі, при якій не спостерігається прямого або опосередкованого шкідливого впливу цієї речовини на організм людини. Їх підрозділяють на *максимальноразові* (для працюючих у забруднених приміщеннях) та *середньодобові* (для зон житлової забудови). На основі ГДК розраховують розміри граничнодопустимих викидів (ГДВ) поллютантів в атмосферу та граничнодопустимі скиди (ГДС) забруднювачів у водойми. В більшості держав світу використовують також показник граничнодопустимого екологічного навантаження (ГДЕН) на природні об'єкти.

Процес екологічного нормування та встановлені стандарти якості довкілля забезпечують лише часткове гарантування оптимальних параметрів стану навколишнього середовища. Концепція ГДК має багато вразливих місць, особливо це стосується захисту дикої флори і фауни, а також комплексної оцінки сумарної (сукупної) дії забруднювачів на здоров'я людини.

Із соціальної (або біосоціальної) точки зору якість докілля найкраще характеризує поняття сприятливості (або комфортності) довкілля. У цьому випадку дається оцінка відповідності усіх складових довкілля біосоціальним вимогам людини з точки зору комфортності або дискомфортності (крайнім вираженням якої є екстремальність).

Останні можуть бути тісно пов'язані з такими природними та антропоприродними чинниками формування якості навколишнього середовища, як забрудненість, патогенність і т.п.

Сприятливість довкілля слід розглядати як стан природного довкілля та місць перебування людини, які позитивно впливають на здоров'я людини та біологічні процеси розвитку і функціонування живих організмів. В антропоєкології це поняття має яскраво виражений медичний підтекст. Окрім цього його широко застосовують у рекреалогії при оцінці впливу умов довкілля (кліматичних, ландшафтних та інших) на процес відпочинку та оздоровлення населення, а також у містобудівельній (архітектурній) екології при аналізі впливу компонентів і факторів навколишнього міського середовища на жителів.

3.2. Управління в галузі охорони навколишнього природного середовища

Загальне визначення екологічного управління, яке відображає існуючі відносини в системі «природа – суспільство» та їх антропогенний характер, можна сформулювати так: екологічне управління – це свідомий вплив людини на різноманітні господарські і природні об'єкти та процеси, що відбуваються в навколишньому середовищі, а також на людей, пов'язаних із ними, який здійснюється для отримання бажаних результатів.

Для того, щоб екологічне управління відповідало своєму призначенню, необхідно дотримуватися наступних вимог:

1. Принципи, методологія екологічного управління повинні бути адекватними задекларованим на глобальному та національному рівнях керівним принципам гармонізації життєдіяльності суспільства і збалансованого розвитку.

2. Впровадження й розвиток екологічного управління мають ґрунтуватися на екологічних функціональних законах і принципах та методології системного підходу.

3. Для забезпечення методологічної тотожності в підходах екологічне управління повинно мати у своїй основі систему міжнародних регламентів і стандартів, методологію системно-екологічного підходу.

4. Розвиток системного екологічного управління має ґрунтуватися на гуманітарних принципах і пріоритетах національної екологічної політики.

5. Функції екологічного управління повинні кореспондуватися із загальносистемними функціями адміністративного управління.

6. Екологічне управління має ґрунтуватися на власній законодавчій та нормативно-правовій базі, яка за своїм правовим впливом на розвиток суспільства повинна займати домінуюче місце та роль.

7. Ефективність екологічного управління забезпечується професійно підготовленим управлінським персоналом – екологічними менеджерами, підготовка яких здійснюється за спеціальними програмами.

8. Екологічне управління повинно мати у своєму розпорядженні власну інформаційну систему, яка забезпечує моніторинг реалізації прийнятих рішень.

За системними ознаками найвідчутніше впливають на процес гармонізації життєдіяльності суспільства і збалансованого розвитку, зокрема, такі системи:

- державного екологічного управління;
- корпоративного екологічного управління;
- місцевого екологічного управління чи самоврядування;
- громадського екологічного управління;
- басейнового управління;
- управління екологічними мережами (природно-заповідним фондом);
- управління екологічною безпекою.

Найвідомішими є наступні механізми екологічного управління:

- біотичне регулювання навколишнього середовища;
- еколого-господарський баланс територій;
- кадастровий;
- моніторинговий;
- законодавчий та нормативно-правовий;
- економічний;
- адміністративний;
- інформаційно-контрольний;
- науково-освітній;
- громадський.

У різноманітних системах екологічного управління ці управлінські механізми діють по-різному, але фундаментальним для всіх систем є механізм біотичного регулювання, через який реалізуються екологічні закономірності співіснування суспільства і природи.

Органи загального *державного управління* – це уповноважені законодавчими актами органи державної виконавчої влади, які крім функцій загальнодержавного управління, виконують функції щодо формування й забезпечення реалізації державної екологічної політики, визначення правових основ регулювання екологічних правовідносин, здійснення контролю за додержанням екологічного законодавства.

До цих органів належать: Президент України; Верховна Рада України; Рада національної безпеки та оборони України; Кабінет Міністрів України; Представництво Президента в АР Крим; Рада Міністрів АР Крим; Верховна Рада АР Крим; обласні державні адміністрації; Київська міська державна адміністрація; Севастопольська міська державна адміністрація; районні державні адміністрації; районні в АР Крим державні адміністрації; районні в м. Києві державні адміністрації; районні в м. Севастополі державні адміністрації.

До спеціально уповноважених законодавчими актами органів державної виконавчої влади, які виконують цільові функції екологічного управління, належать:

спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів – Міністерство екології та природних ресурсів України;

Державна екологічна інспекція України;

Державна екологічна інспекція Республіканського комітету АР Крим з екології та природних ресурсів;

Державні екологічні інспекції в областях;

Державна екологічна інспекція в м. Києві та м. Севастополі;

3.3. Екологічний моніторинг

Екологічний моніторинг (ЕМ) – це система постійного спостереження, аналіз і прогноз змін стану навколишнього середовища, як правило, в зв'язку з господарською діяльністю людини. Його основна мета – інформаційне забезпечення процесу підготовки і прийняття управлінських рішень у сфері природокористування та природоохоронної діяльності. *За масштабами охоплення території* моніторинг буває глобальний, регіональний, локальний.

Залежно від призначення розрізняють: *загальний, кризовий та фоновий моніторинг*. *Загальний моніторинг* – постійно діюча система спостережень за станом природного середовища; *кризовий моніторинг* – це інтенсивні спостереження за природними об'єктами та джерелами техногенного впливу, розташованими в районах екологічної напруженості, в зонах аварій та небезпечних

природних явищ; *фоновий моніторинг* – багаторічні комплексні дослідження спеціально визначених об’єктів природоохоронних зон для оцінки та прогнозування зміни стану екосистем, віддалених від господарської діяльності.

У системі моніторингу реалізуються три специфічні функції: спостереження, оцінка і прогноз. Об’єктами спостереження можуть бути окремі точки, зони, розміри яких не перевищують ста кілометрів (*локальний моніторинг*).

При збільшенні масштабів спостереження до кількох тисяч квадратних кілометрів здійснюється *регіональний моніторинг*. Спостереження за загальносвітовими процесами і явищами у біосфері Землі – завдання *глобального моніторингу*.

Суб’єктами моніторингу є спеціально уповноважені органи, зокрема: Міністерство охорони навколишнього середовища України, Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій, а також Міністерство охорони здоров’я, Мінагрополітики, Держкомзем, Держкомлісгосп, Держводгосп, Держбуд, громадські організації тощо.

Система екологічного моніторингу повинна накопичувати, систематизувати й аналізувати інформацію: про стан навколишнього середовища; про причини спостережних і ймовірних змін стану (тобто джерелах і факторах впливу); про допустимість змін і навантажень на середовище в цілому; про існуючі резерви біосфери.

Система моніторингу реалізується на декількох рівнях, яким відповідають спеціально розроблені програми: імпактному (вивчення сильних впливів у локальному масштабі); регіональному (прояв проблем міграції й трансформації забруднюючих речовин, спільного впливу різних факторів, характерних для економіки регіону); фоновому (на базі біосферних заповідників, де виключена господарська діяльність).

Варто взяти до уваги, що сама система моніторингу не включає діяльність з керування якістю середовища, але є джерелом інформації, яка необхідна для прийняття екологічно важливих рішень.

Проблеми керування якістю середовища існують і в Україні. Тому, коли виникає необхідність режимних спостережень навколишнього середовища, кожний суб’єкт господарської діяльності *створює індивідуальну локальну систему моніторингу*.

Основні цілі локального моніторингу полягають у використанні своєчасної й достовірної інформації для керування природоохоронною діяльністю, що дозволяє:

оцінити показники стану й функціональної цілісності екосистем;

виявити причини зміни цих показників і оцінити наслідки таких змін, а також визначити коригувальні заходи;

створити передумови для визначення заходів з виправлення виникаючих негативних ситуацій до того, як буде нанесений збиток.

Основні завдання локального моніторингу: спостереження за джерелами антропогенного впливу; спостереження за факторами антропогенного впливу; спостереження за станом природної екосистеми й процесами, що відбуваються в ній, під впливом факторів антропогенного впливу; оцінка фактичного стану природного середовища; прогноз зміни стану природного середовища під впливом факторів антропогенного впливу й оцінка прогнозованого стану природного середовища.

Використання інформації локального моніторингу дозволяє створити бази даних «типових» впливів (викидів, скидань, накопичень, забруднень тощо) на державному рівні й оцінити потенційну небезпеку конкретних виробництв і промислових підприємств.

3.4. Екологічна експертиза та екологічне нормування

Екологічна експертиза (ЕЕ) – це комплексний аналіз устаткування, техніки, технологій, нових матеріалів, проектів на будівництво нових чи реконструкцію діючих господарських об'єктів, який проводять висококваліфіковані експерти з метою визначення відповідності експертних об'єктів вимогам діючого природоохоронного законодавства. Як стандартна процедура ЕЕ почала застосовуватись з 70-х років у багатьох країнах як екологічна ревізія великих господарських проектів. В СРСР екологічна експертиза почала здійснюватись з 1972 р.

Мета ЕЕ – запобігання негативного впливу антропогенної діяльності на стан навколишнього природного середовища та здоров'я людей, а також оцінка ступеня екологічної безпеки господарської діяльності та екологічної ситуації на окремих територіях і об'єктах.

В Україні здійснюється *державна та громадська* екологічна експертиза. Висновки державної експертизи є обов'язковими для виконання, а громадської – мають рекомендаційний характер.

Основними *принципами екологічної експертизи* є гарантування безпечного для життя і здоров'я людей навколишнього середовища; збалансованість екологічних, економічних, медико-біологічних і соціальних інтересів; наукова обґрунтованість, об'єктивність і незалежність; комплексність, превентивність і оприлюднення результатів; державне регулювання і законність. Підготовка результатів екологічної експертизи і прийняття рішення відносно подальшої реалізації об'єкта екологічної експертизи здійснюється з урахуванням громадської думки.

Умови і порядок проведення екологічної експертизи визначаються Законом України «Про екологічну експертизу» (від 09.02.1995 р.).

Екологічна експертиза поширюється на об'єкти, які можуть спричиняти негативний вплив на природне середовище.

Для об'єктів, що мають підвищений рівень екологічної небезпеки, проведення державної екологічної експертизи є обов'язковим.

Екологічне нормування передбачає встановлення екологічних нормативів, які, в свою чергу, є важливими регуляторами антропогенного навантаження на екологічні системи та стандартами якості природних компонентів і продуктів харчування.

Розрізняють дві групи екологічних нормативів: *нормативи антропогенного навантаження та нормативи якості навколишнього середовища та продуктів харчування (табл. 3.1).*

Граничнодопустима концентрація забруднюючої речовини (ГДК) – це така максимально можлива концентрація шкідливої речовини у повітрі, воді, ґрунті, продуктах харчування, при якій ця речовина практично не впливає на здоров'я людини і не викликає негативних наслідків у потомства.

Таблиця 3.1

Групи екологічних нормативів

Нормативи антропогенного навантаження:	Нормативи якості навколишнього середовища та продуктів харчування
ГДВ (граничнодопустимі викиди) ГДС (граничнодопустимі скиди) ТДВ (тимчасоводопустимі викиди) ТДС (тимчасово допустимі скиди) Ліміти використання природних ресурсів Ліміти розміщення відходів	ГДК (граничнодопустима концентрація) ТДК (тимчасово допустима концентрація) ГДРВ (граничнодопустимі рівні впливу) ОБРВ (орієнтовно безпечні рівні впливу)

Для речовин, про які ще недостатньо інформації щодо їх впливу на організм людини, встановлюють *тимчасоводопустимі концентрації (ТДК)*.

Граничнодопустимі та орієнтовно безпечні рівні впливу (ГДРВ та ОБРВ) – це нормативи екологічно безпечних рівнів акустичного, електромагнітного, теплового, радіаційного та інших впливів на природне середовище. ОБРВ встановлюються тимчасово у тому випадку, коли з якихось причин не встановлено ГДРВ.

Граничнодопустимі викиди (ГДВ) – це максимально можлива маса викидів за одиницю часу шкідливих речовин в атмосферу, що встановлюється компетентними органами у відповідному порядку для конкретного джерела забруднення з урахуванням потреб інших підприємств та вітрового режиму території, який забезпечує нешкідливу для людей, рослин і тварин концентрацію забруднюючих речовин у приземному шарі.

Граничнодопустимі скиди (ГДС) – це маса забруднюючих речовин у стічних водах, максимальнодопустима до відведення конкретним джерелом у водний об'єкт за одиницю часу в установленому режимі, що визначена з урахуванням потреб інших природокористувачів та здатності водного об'єкта до самоочищення з метою забезпечення норм якості води у контрольованому пункті.

Тимчасоводопустимі викиди чи скиди (ГДВ, ТДС) – це тимчасові «завищені» нормативи, які, як правило, встановлюють у тому

випадку, коли підприємство через техніко-технологічну недосконалість та брак коштів на швидку реконструкцію не здатне забезпечити дотримання ГДВ чи ГДС, але з економічної точки зору закривати його недоцільно. До закінчення терміну дії тимчасових нормативів, встановленого компетентними органами, підприємство має виконати необхідні заходи щодо зменшення свого негативного впливу на навколишнє середовище шляхом техніко-технологічного вдосконалення або встановлення очисних споруд.

Ліміт використання природного ресурсу (наприклад, водоспоживання) – це розрахункова кількість відповідного ресурсу, що доводиться конкретному природокористувачу в установленому порядку, з урахуванням його виробничих потреб, норм ресурсоспоживання, вимог щодо раціонального використання природного ресурсу та потреб інших споживачів.

Ліміт розміщення відходів (наприклад, ліміт водовідведення) – це обсяги відходів (твердих, рідких, газоподібних), що доводяться підприємству у встановленому порядку, з урахуванням екологічного стану території та потреб інших природокористувачів.

ГДК, ТДК, ГДРВ, ОБРВ – це екологічні нормативи, які є обов'язковими для дотримання на всій території України.

ГДВ, ТДВ, ГДС, ТДС – ліміти використання природних ресурсів та розміщення відходів розробляються державними природоохоронними органами у межах їх компетенції та повноважень і вводяться в дію для конкретних природокористувачів.

Таким чином, мета екологічного нормування – встановлення граничних норм впливу антропогенної діяльності, які гарантують екологічну безпеку населенню та забезпечують раціональне використання і відтворення природних ресурсів.

Тестові завдання

1. Екологічний моніторинг – це:

- а) комплексна система спостережень, збору, обробки, систематизації та аналізу інформації про стан навколишнього природного середовища;
- б) система природоохоронних заходів на підприємстві;

в) система управління процесами природокористування та природоохоронною діяльністю.

2. *Види екологічного моніторингу за призначенням:*

- а) прямий;
- б) загальний;
- в) локальний;
- г) оперативний;
- д) фоновий.

3. *Суб'єкти екологічного моніторингу:*

- а) природне середовище;
- б) Міністерство охорони навколишнього природного середовища України;
- в) клімат, ґрунти та водні ресурси;
- г) Міністерство охорони здоров'я України;
- д) Міністерство охорони навколишнього природного середовища України, Державна гідрометеорологічна служба, Міністерство охорони здоров'я України, Державні комітети України з природних ресурсів (мінеральних, земельних, водного господарства, лісового господарства).

4. *Граничнодопустимі викиди (ГДВ) – це:*

а) обсяг забруднюючих речовин у стічних водах, максимально допустимий до відведення конкретним джерелом у водний об'єкт за одиницю часу, встановлений з урахуванням потреб інших природокористувачів та здатності водного об'єкта до самоочищення з метою забезпечення норм якості води у контрольованому пункті;

б) максимальноможливий вміст шкідливих речовин в одиниці об'єму повітря, води, маси ґрунту та продуктів харчування, при якому ці речовини практично не впливають на здоров'я людини і не спричиняють негативних наслідки у потомства;

в) максимальноможлива маса викидів за одиницю часу шкідливих речовин в атмосферу, що встановлюється компетентними органами у відповідному порядку для конкретного джерела забруднення з урахуванням потреб інших підприємств та вітрового режиму території, який забезпечує нешкідливу для населення, рослинного і тваринного світу концентрацію забруднюючих речовин.

5. Граничнодопустима концентрація (ГДК) – це:

а) максимальноможливий вміст шкідливих речовин в одиниці об'єму повітря, води, маси ґрунту та продуктів харчування, при якому ці речовини практично не впливають на здоров'я людини і не спричиняють негативні наслідки у потомства;

б) нормативи екологічно безпечних рівнів впливу (доз) фізичних факторів (шуму, електромагнітних полів, вібрації, радіації);

в) розрахункова кількість відповідного ресурсу, що доводиться конкретному природокористувачеві в установленому порядку з урахуванням його виробничих потреб, норм ресурсоспоживання, вимог щодо раціонального використання природного ресурсу та потреб інших споживачів.

6. До органів управління у сфері охорони довкілля належать:

а) Міністерство охорони навколишнього природного середовища;

б) Міністерство лісів та ландшафтів;

в) Міністерство з питань екології, природних ресурсів та навколишнього середовища.

7. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні готується, затверджується Верховною Радою України та публікується:

а) щорічно;

б) один на два роки;

в) один на п'ять років;

г) щоквартально.

8. Постійно діюча система спостережень за станом природного середовища це:

а) кризовий моніторинг;

б) фоновий моніторинг;

в) загальний моніторинг.

9. Фоновий моніторинг – це:

а) постійно діюча система спостережень за станом природного середовища;

б) інтенсивні спостереження за природними об'єктами та джерелами техногенного впливу, розташованими в районах екологічної напруженості, в зонах аварій та небезпечних природних явищ;

в) багаторічні комплексні дослідження спеціально визначених об'єктів природоохоронних зон для оцінки та прогнозування зміни стану екосистем, віддалених від господарської діяльності.

10. Комплексний аналіз устаткування, техніки, технологій, нових матеріалів, проєктів на будівництво нових чи реконструкцію діючих господарських об'єктів –це:

- а) екологічний моніторинг;
- б) екологічна експертиза;
- в) екологічний аудит;
- г) екологічне нормування.

Розділ 4

ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ РЕГУЛЮВАННЯ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

1. Екологічне право та екологічна безпека
2. Ядерна та радіаційна безпека
3. Охорона навколишнього середовища в зарубіжних країнах

4.1. Екологічне право та екологічна безпека

Екологічне право – це комплексна галузь права, якою регулюються суспільні відносини в галузі охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки в інтересах теперішнього і майбутніх поколінь.

Для того щоб будь-яка сукупність правових норм була визнана самостійною галуззю права, вона має відповідати виробленим юридичною наукою критеріям. Головними з них є предмет, об'єкт і метод правового регулювання, а також наявність достатнім чином розвинутої нормативно-правової(законодавчої) бази. Взяті в сукупності ці критерії є визначальними для виділення як самостійної відповідної галузі права.

Під *предметом* українського екологічного права розуміють специфічні для нього відносини в галузі взаємодії суспільства з навколишнім природним середовищем.

Ці відносини є органічними і стійкими, що зумовлює стабільність галузі екологічного права.

Характер екологічних відносин тісно пов'язаний з об'єктом екологічного права – це природні і природно-антропогенні цінності, з приводу яких складаються відповідні відносини.

Об'єкт екологічного права не є однорідним. Відповідно до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» виділяють навколишнє природне середовище в цілому та три його головні елементи: природні ресурси; природні території та об'єкти, що підлягають особливій охороні; здоров'я і життя людей.

Метод екологічного права – це сукупність засобів і способів впливу на учасників суспільних відносин з метою забезпечення правових вимог щодо охорони навколишнього природного середовища та екомережі, раціонального використання природних ресурсів і забезпечення екологічної безпеки.

Впродовж останнього десятиліття правниками-екологами важливим напрямом екологічного права та його складовою визнано право *екологічної безпеки* як комплексну галузь екологічного права, яка тісно пов'язана із природоресурсним та природоохоронним правом, іншими сферами правового регулювання діяльності, небезпечної для довкілля, здоров'я та життя людини. Загальновизнаною є зокрема наукова позиція В.І. Андрейцева про те, що *право екологічної безпеки* – це система правових норм та інших юридичних засобів, які спрямовані на створення умов для реалізації суб'єктивного права громадян на екологічну безпеку та захист його в разі порушення; регулювання відносин щодо здійснення екологічно небезпечної діяльності з метою запобігання погіршенню екологічної обстановки; виникнення небезпеки для природних систем і населення, а також здійснення у разі виникнення екологічної небезпеки системи заходів, спрямованих на ліквідацію небезпечних наслідків; визначення режиму використання екологічно небезпечних територій і об'єктів; встановлення особливого статусу осіб, потерпілих від негативних наслідків природної стихії чи техногенного впливу; досягнення режиму безпечного існування населення і стану довкілля на регіональному, національному і транскордонному рівнях.

Поняття «*екологічна безпека*» є різновидом більш широкого поняття – «безпека», яке походить від англійського слова «security», а також складовою і передумовою національної та міжнаціональної безпеки. Відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки» від 19 червня 2003 р. під національною безпекою розуміється «захищеність життєво важливих інтересів

людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам». У Законі «Про охорону навколишнього природного середовища» під екологічною безпекою розуміється «такий стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей» (ст. 50). Не важко помітити, що визначення екологічної безпеки у ряді моментів принципово відрізняється від загального визначення національної безпеки. Друге спрямоване на попередження технологічних негативів, водночас як перше передбачає не тільки запобігання, а й виявлення та нейтралізацію реальних та потенційних загроз національним інтересам, у тому числі екологічного характеру.

Не сприйняв законодавчу формулу визначення екологічної безпеки Закону «Про охорону навколишнього природного середовища» і «Державний стандарт України. Безпека промислових підприємств. Терміни і визначення». Стандарт визначає безпеку населення, матеріальних об'єктів, навколишнього середовища як відсутність неприпустимого ризику, пов'язаного з можливістю заподіяння будь-якої шкоди. У довідковому додатку до стандарту екологічна безпека виводиться через призму відсутності дій, станів та процесів, які прямо чи опосередковано призводять до суттєвих збитків для навколишнього природного середовища, населення та матеріальних об'єктів.

У наведеному визначенні інакше сформульовано ознаки екологічної безпеки, їх насамперед пов'язано з відсутністю неприпустимого ризику. Стандарт по суті виходить з концепції екологічної безпеки, стрижнем якої є теорія екологічного ризику.

В одному з державних стандартів екологічний ризик визначений як імовірність настання негативних наслідків від сукупності шкідливих впливів на навколишнє середовище, які спричиняють необоротну деградацію екосистеми. На жаль, у цьому визначенні немає навіть згадки про людину, її життя та здоров'я.

В юридичній літературі екологічний ризик визначається як встановлені нормами екологічного законодавства обставини, з якими пов'язуються виникнення, зміна, припинення правовідносин

щодо здійснення діяльності з екологічно небезпечними об'єктами, що визначає формування і реалізацію спеціальної правосуб'єктності фізичних, юридичних осіб та держави стосовно виявлення, попередження і усунення природних і техногенних загроз для довкілля, життя і здоров'я населення та особливий режим відповідальності за невиконання чи неналежне виконання вимог щодо забезпечення екологічної безпеки, включаючи й випадкове (імовірне) настання небезпеки.

Водночас у сфері екологічної безпеки спостерігаються і дещо інші підстави виникнення правовідносин, зокрема у разі, коли йдеться про загальнолюдське право громадян на природну безпеку. Це право базується на ризику, пов'язаному з різними явищами природної стихії. Підставою виникнення цієї групи правовідносин є ряд правових норм, які визнали обов'язком держави забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України.

Суб'єктами правовідносин у галузі екологічної безпеки є громадяни України, інші фізичні та юридичні особи, держава.

Об'єктами зазначених правовідносин виступають життя і здоров'я людей, безпечне навколишнє природне середовище та його компонента (природні умови).

Отже, аналіз чинного законодавства та юридичної літератури дає можливість виділити суттєві юридичні ознаки екологічної безпеки.

Перша з них полягає у тому, що екологічна безпека є об'єктом екологічного права, складовою національної та транснаціональної безпеки.

Друга виявляється у наявності системи державно-правових та інших соціальних засобів запобігання виникненню різноманітних загроз шляхом регулювання екологічно небезпечної діяльності.

Третя стосується спрямованості системи екологічної безпеки на сферу екологічно ризикованих видів діяльності чи природних стихійних явищ, здатних призвести стан довкілля до рівня, небезпечного для життя і здоров'я людей, суспільства і держави. Суть четвертої ознаки екологічної безпеки пов'язана з попередженням екологічно ризикованих дій, станів і процесів, тобто із запобіжними заходами.

4.2. Ядерна та радіаційна безпека

Характерною рисою сучасного етапу соціально-економічного розвитку України є подальший розвиток ядерної енергії. Наслідки цього процесу не обмежуються сферами науки, техніки, медицини, а знаходять своє відображення в найрізноманітніших сферах життя, зокрема в ядерній енергетиці. Водночас добре відомо, що використання ядерної енергії пов'язане зі значним ризиком для життя і діяльності як окремих людей, так і цілих держав, навіть для існування планети Земля. *Атомна радіація* – це виняткове джерело підвищеної небезпеки, яке за своєю силою перевищує всі відомі до нього джерела. З урахуванням цього виробництво й використання ядерної енергії вимагають адекватного відображення в правовій сфері життя суспільства і відповідної законодавчої регламентації.

Отже, існує проблема визнання факту існування ядерного ризику і встановлення його прийняттого рівня.

Концепція *ядерного ризику* містить як мінімум чотири елементи:

- 1) оцінку ядерного ризику;
- 2) управління ядерним ризиком;
- 3) запобігання ймовірним негативним наслідкам, пов'язаним з ядерним ризиком;
- 4) формування механізму і фондів відшкодування ймовірних збитків, можливих через цей ризик.

Оцінка *ядерного ризику* пов'язана з аналізом походження потенційної ядерної та радіаційної небезпеки в Україні. Це надто складний процес, який складається з двох етапів: визначення ризику (насамперед його джерел) і оцінки ризику. Проблема кількісного оцінювання ядерного ризику набула особливого значення у зв'язку з можливістю ядерних інцидентів.

Ядерний ризик, на відміну від ядерної небезпеки, не можна розглядати у відриві (відокремлено) від можливих наслідків прояву цієї небезпеки. Тобто *ядерний ризик* – це кількісна міра небезпеки з урахуванням її наслідків.

Наслідки прояву ядерної небезпеки завжди пов'язані із заподіянням ядерної шкоди. Чим більша очікувана (ймовірна) ядерна

школа, тим значніший ядерний ризик. До того ж ядерний ризик буде тим більший, чим більша ймовірність прояву відповідної ядерної небезпеки. Отже, дефініція «ядерний ризик» об'єднує два поняття – «ймовірність ядерної небезпеки» і «ядерна школа».

До найхарактерніших особливостей ядерних ризиків належать: колосальний розмір і різноманітність видів шкоди; несприйнятливість іонізуючого випромінювання органами чуттів людини; пізнє виявлення шкоди; труднощі розмежування ядерної та неядерної шкоди; труднощі, пов'язані з оцінкою шкоди.

До основних об'єктів (джерел) потенційної ядерної та радіаційної небезпеки на території України належать підприємства ядерно-паливного циклу (АЕС, дослідницькі реактори та збірки, підприємства з видобування та переробки урану), підприємства, які використовують радіаційно небезпечні технології та матеріали, об'єкти, призначені для поводження з радіоактивними відходами, а також території, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Маючи уявлення про основні джерела потенційної ядерної та радіаційної небезпеки в Україні, перейдемо до визначення понять «ядерна» та «радіаційна безпека».

Ядерна безпека – це такий стан розвитку суспільних відносин у сфері використання ядерної енергії, зокрема в ядерній енергетиці, при якому системою науково-технічних, організаційних, економічних, державно-правових та інших соціальних засобів регулювання забезпечується належний безпечний режим використання ядерних установок (об'єктів), ядерних матеріалів тощо, який спонукає до безумовного дотримання вимог законодавства, норм, правил, стандартів та умов, що діють у сфері використання ядерної енергії.

Чітке дотримання режиму використання ядерної енергії є основою попередження і недопущення радіоактивного забруднення навколишнього природного середовища з метою як забезпечення життя і здоров'я людей, так і охорони довкілля, або, інакше кажучи, з метою забезпечення радіаційної безпеки.

Радіаційну безпеку, на нашу думку, слід розглядати як складову і передумову екологічної безпеки. Хоча нині існують різноманітні підходи до визначення зазначеного поняття. Так, «радіаційна безпека» визначається як комплекс заходів, спрямованих на обме-

ження опромінення персоналу, окремих осіб та всього населення до найбільш низьких рівнів дози, що досягаються засобами, прийнятними для суспільства; на попередження виникнення ранніх наслідків опромінення і обмеження проявів віддалених наслідків до прийнятного рівня.

Радіаційна безпека визначається також як система законодавчих засобів (у тому числі норм радіаційної безпеки), спрямована на обмеження можливого опромінення населення і персоналу в результаті використання джерел іонізуючого випромінювання.

Радіаційна безпека покликана вирішити два *основні завдання*:

1) зниження рівня опромінення персоналу і населення до регламентованих меж, а також охорону навколишнього природного середовища на основі комплексу медико-санітарних, гігієнічних та правових заходів;

2) створення ефективної системи радіаційного контролю, яка дасть змогу оперативного реєструвати зміни різних параметрів радіаційної обстановки, на основі яких можна робити висновок про рівень опромінення персоналу і населення, радіоактивного забруднення об'єктів довкілля, і на цій підставі вживати заходів щодо нормалізації радіаційної обстановки у випадку перевищення допустимих рівнів.

При цьому основними принципами забезпечення радіаційної безпеки є: принцип нормування, принцип обґрунтування, принцип оптимізації.

Принцип нормування – це обмеження допустимих рівнів індивідуальних доз опромінення громадян від усіх джерел іонізуючих випромінювань.

Принцип обґрунтування – це заборона (обмеження) всіх видів діяльності з використанням джерел іонізуючих випромінювань, при яких одержана для людини і суспільства користь не перевищує ризику ймовірної шкоди, заподіяної додатковим до природного радіаційного фону опроміненням.

Принцип оптимізації – це підтримка на допустимо низькому й можливому для досягнення рівні, з урахуванням економічних і соціальних факторів, індивідуальних доз опромінення та кількості опромінених осіб при використанні будь-якого джерела іонізуючого випромінювання.

Отже, *радіоекологічна (ядерна та радіаційна) безпека* як передумова і складова екологічної безпеки зумовлює такий стан розвитку суспільних відносин у сфері використання ядерної енергії, поводження з джерелами іонізуючого випромінювання, радіоактивними виходами тощо, за якого системою науково-технічних, економічних, організаційних, державно-правових та інших соціальних заходів забезпечується регулювання радіаційно небезпечної діяльності, встановлюється режим використання ядерної енергії, які забезпечують захист життя і здоров'я людини від негативного впливу іонізуючого випромінювання та охорону навколишнього природного середовища від радіоактивного забруднення внаслідок міграції радіоактивних речовин у біосфері та їх накопичення живими організмами.

4.3. Охорона навколишнього середовища в зарубіжних країнах

Відносини суспільства і природи, які загострилися в середині ХХ ст., вимагали проведення глибоких досліджень на загальнопланетарному рівні, що знайшло відображення в міжнародній біологічній програмі (МБП), яка була розпочата з 1964 і тривала до 1971 р. Основним її завданням було дослідження біопродуктивності рослин (наземних, прісноводних і морських), як природних, так і створених людиною екосистем, закономірності їх розподілу з метою раціонального використання.

У 1974 р. ЮНЕСКО була проголошена нова програма «Людина і біосфера» (МАН), яка включала чотирнадцять проектів. Головне її завдання полягало у вивченні впливу господарської діяльності на стан, динаміку та корисні функції наземних і водних екосистем, на природне довкілля і біосферу в цілому. Відмінність цієї програми від попередньої полягала в її комплексності, охопленні не лише екосистем, а економічних та соціальних аспектів. Для її виконання було створено національні комітети у 102 країнах. Керівний орган програми – Міжнародна координаційна рада (МКР), до складу якої входять представники 34 країн, обраних на Генеральних

конференціях ЮНЕСКО, що збираються на щорічних сесіях. У період між сесіями поточну роботу виконує бюро. Програма стимулювала розвиток екологічного руху в різних країнах світу, що вплинуло на формування людської свідомості і на керівництво держав. Зокрема, виникли такі Міжнародні благодійні організації, як «За наше спільне майбутнє» та інші.

Спершу в межах національних програм МАБ-комітетів було розпочато 14 проектів, які охоплювали вивчення різних типів екосистем, а також соціальні проблеми. Пізніше, з 1974 р. діяльність почала зосереджуватися на формуванні репрезентативної системи Всесвітньої мережі біосферних резерватів, що слугують полігонами комплексних досліджень, моніторингу. Якщо в 70-ті роки головним завданням для біосферних резерватів вважалася охорона природних ресурсів, то після Конференції ООН у Ріо-де-Жанейро (1992 р.) було сформульовано нову парадигму – збереження біорізноманіття від внутрішньовидового до екосистем, підтримки якості навколишнього середовища на засадах принципів сталого розвитку. Це знайшло відображення у таких програмних документах, як Севільська стратегія для біосферних резерватів, Мадридський план дій (Мадрид, 2008 р.).

Біосферні резервати за Севільською стратегією, хоча і формуються на базі певної природоохоронної території, що є їх ядром, але включають природні буферні та транзитні антропогенно змінні зони. Мета їх створення полягає не тільки у збереженні природних культурних цінностей, а й у використанні як моделей забезпечення сталого розвитку регіону: відповідного землеустрою, збереження традиційної системи ведення сільського господарства, національної спадщини та забезпечення туризму.

У результаті було окреслено функції біосферних резерватів, які полягають у наступному: збереження і захист генетичних ресурсів, видів, екосистем та ландшафтів; підтримка наукових та освітніх проектів щодо проведення досліджень, екологічного моніторингу; наукове та матеріально-технічне забезпечення сталого розвитку.

У Мадридському плані дій, розрахованому до 2013 р., визначено наступні чотири цілі біосферних резерватів: дослідження питань збереження та використання біорізноманіття, пом'якшення

наслідків змін клімату, адаптації до них, забезпечення соціально-економічного, культурного добробуту людського суспільства; активне використання біосферних резерватів як навчальних осередків для забезпечення сталого розвитку регіонів на основі співробітництва науковців, політиків, населення з метою поліпшення екологічних, економічних та соціальних умов; збір, зіставлення, узагальнення, поширення інформації про досвід програм МАБ ЮНЕСКО; підготовка нового покоління кадрів, менеджерів, здатних забезпечити координацію, управління, діяльність біосферних резерватів на засадах сталого розвитку (вчених, політиків та представників влади).

У Дрездені в 2011 р. було прийнято Декларацію, що включає 19 пунктів, із яких відмітимо лише чотири:

- організувати належні законодавчі, адміністративні та інституційні механізми на національному та/або місцевому рівні для біосферних резерватів, надати їм відповідні повноваження, забезпечити відповідне фінансування і персонал для адміністрування та виконання відповідних функцій;

- підтримувати проблемно-орієнтовані, міждисциплінарні та прикладні дослідження, моніторинг та оцінку місцевих даних щодо змін клімату та його впливу на природу біосферних резерватів, використання результатів цих знань у національних та міжнародних науково-дослідних програмах, проектах;

- активізувати зусилля на використання біосферних резерватів як навчальних об'єктів для забезпечення сталого розвитку, збереження біорізноманіття, розв'язання екосистемних та економічних проблем;

- розвивати всесвітню мережу біосферних резерватів як один із ключових об'єктів ЮНЕСКО: полігонів досліджень для кращого розуміння наслідків змін клімату на людське суспільство, культуру та біотичне різноманіття, екосистемні процеси, світової природної та культурної спадщини, а також розглянути можливість включення біосферних резерватів у глобальні скоординовані міждисциплінарні дослідницькі програми щодо зміни клімату.

Значну увагу МАБ ЮНЕСКО приділяє організації транскордонних біосферних резерватів. Останні забезпечують міжнародне співробітництво, обмін досвідом, інформацією, формування між-

державних екомереж з метою збереження біорізноманіття в природних зонах, у науковій, політичній та соціальній сфері проведення навчання. На 2010 р. у світі створено 563 біосферних резервати у 102 країнах, найбільше їх створено в таких країнах як США (48), Іспанії (41), Мексиці (40), Російській Федерації (39), Китаї (28).

Глобальний вплив антропогенного фактора, який діє протягом кількох тисячоліть, досяг таких масштабів, що викликає руйнацію довкілля та суттєві зміни його компонентів, зокрема і біотичної складової.

Останнє проявляється у знищенні популяцій, скороченні ареалів аж до повного знищення видів, а відтак втрати генофонду. В XX–XXI ст. ці процеси набирають все загрозливіших масштабів. За даними МСДП, за останні 500 років вимерло 844 види рослин і тварин, а зараз понад 22 тис. видам організмів загрожує вимирання, серед яких кожний третій вид – амфібія, кожен четвертий – хвойна рослина та ссавці і кожен восьмий – птахів.

Тому питання збереження біорізноманіття є одним з найактуальніших, що знаходить відображення у ряді юридичних документів.

Такими документами є Червоні списки, зокрема, Світовий Червоний список Міжнародної спілки охорони природи (IUCN) та Європейський червоний список, а також списки Бернської конвенції.

Міжнародні природоохоронні конвенції та угоди, до яких приєдналась Україна, охоплюють значне коло екологічних проблем, із них найвідомішими та найважливішими є:

- ♦ Конвенція про біологічне різноманіття (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.).

- ♦ Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином, як середовище існування водоплавних птахів (Рамсар, 1971 р.).

- ♦ Конвенція про збереження мігруючих видів диких тварин (Бонн, 1979 р.).

- ♦ Угода про збереження афро-свразійських мігруючих водно-болотних птахів (Гаага, 1995 р.).

- ♦ Угода про збереження популяцій європейських кажанів (Лондон, 1991 р.).

◆ Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення (Вашингтон, 1979 р.).

◆ Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (Париж, 1972 р.).

◆ Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Берн, 1979 р.).

◆ Конвенція про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер (Гельсінкі, 1992 р.).

◆ Конвенція про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті (Еспоо, 1991 р.).

◆ Європейська конвенція про основні принципи транскордонного співробітництва між територіальними общинами або органами влади від (Мадрид, 1980 р.).

Тестові завдання

1. Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком:

а) Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування;

б) Президента України та органів державної влади;

в) держави.

2. Джерелом екологічного права є:

а) Конституція України, Земельний, Водний, Лісовий кодекси та Кодекс «Про надра»;

б) Закони України «Про охорону природи», «Про охорону атмосферного повітря»;

в) Закони України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про тваринний світ»;

г) Закони України «Про природно-заповідний фонд України», «Про рослинний світ»;

д) усе перераховане.

3. До екологічних прав громадян не належить:

- а) право на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище;
- б) участь в обговоренні проектів законодавчих актів та матеріалів щодо розташування, будівництва і реконструкції об'єктів, які можуть негативно впливати на стан навколишнього природного середовища;
- в) участь у розробці та здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів, здійснення загального і спеціального використання природних ресурсів;
- г) здійснення своєї діяльності з додержанням вимог екологічної безпеки, інших екологічних нормативів та лімітів використання природних ресурсів.

4. До екологічних прав громадян належить:

- а) об'єднання у громадські природоохоронні формування, одержання у визначеному порядку повної і достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища та його вплив на здоров'я;
- б) дотримання екологічних прав і законних інтересів інших осіб;
- в) відшкодування шкоди, заподіяної забрудненням;
- г) участь у проведенні громадської екологічної експертизи, здобуття екологічної освіти;
- д) подання в суд позовів до державних органів, установ і організацій та громадян про відшкодування шкоди, заподіяної здоров'ю чи майну їхнім негативним впливом на навколишнє природне середовище.

5. До екологічних обов'язків громадян України належить:

- а) здійснення своєї діяльності з додержанням вимог екологічної безпеки, інших екологічних нормативів та лімітів використання природних ресурсів;
- б) дотримання екологічних прав і законних інтересів інших осіб;
- в) внесення плати за спеціальне використання природних ресурсів і штрафів за екологічні правопорушення;

г) відшкодування шкоди, заподіяної забрудненням та іншим негативним впливом на навколишнє природне середовище;

д) усе перераховане в пунктах а) та б).

6. До екологічних обов'язків громадян України не належить:

а) здійснення своєї діяльності з додержанням вимог екологічної безпеки, інших екологічних нормативів та лімітів використання природних ресурсів;

б) дотримання екологічних прав і законних інтересів інших осіб;

в) внесення плати за спеціальне використання природних ресурсів і штрафів за екологічні правопорушення;

г) відшкодування шкоди, заподіяної забрудненням та іншим негативним впливом на навколишнє природне середовище;

д) здобуття екологічної освіти та участь у проведенні громадської екологічної експертизи.

7. До заходів досягнення екологічної безпеки належать:

а) зведення до мінімуму рівня радіаційного забруднення, захист і збереження від забруднення, виснаження і нераціонального використання земельних ресурсів;

б) захист від забруднення повітряного басейну, захист від забруднення, засмічення і виснаження вод, зокрема підземних;

в) захист і відтворення лісів, піднесення екологічного значення природно-заповідного фонду, знешкодження, утилізація і поховання промислових та побутових відходів, розвиток системи екологічної освіти і виховання;

г) усе перераховане в пунктах а) та б).

8. До заходів досягнення екологічної безпеки не належать:

а) зведення до мінімуму рівня радіаційного забруднення, захист і збереження від забруднення, виснаження і нераціонального використання земельних ресурсів;

б) дотримання екологічних прав і законних інтересів інших осіб, внесення плати за спеціальне використання природних ресурсів;

в) захист і відтворення лісів, піднесення екологічного значення природно-заповідного фонду, знешкодження, утилізація і поховання промислових та побутових відходів, розвиток системи екологічної освіти і виховання;

г) захист від забруднення повітряного басейну, захист від забруднення, засмічення і виснаження вод, зокрема підземних.

9. Комплекс заходів, спрямованих на обмеження опромінення персоналу, окремих осіб та всього населення до найбільш низьких рівнів дози, що досягаються засобами, прийнятними для суспільства; на попередження виникнення ранніх наслідків опромінення і обмеження проявів віддалених наслідків до прийнятного рівня – це:

- а) радіаційна безпека;
- б) екологічна безпека;
- в) ядерна безпека;
- г) економічна безпека.

10. Конвенція про біологічне різноманіття прийнята у:

- а) Ріо-де-Жанейро, 1992 року;
- б) Парижі, 1972 року;
- в) Бонні, 1979 року;
- г) Мадриді, 1980 року.

Розділ 5

ФІНАНСОВО-КРЕДИТНИЙ МЕХАНІЗМ ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА

- 1. Система фінансування природоохоронної діяльності*
- 2. Екологічне оподаткування*
- 3. Фінансово-економічне стимулювання використання природних ресурсів та охорони навколишнього середовища*

5.1. Система фінансування природоохоронної діяльності

Фінансування – врегульована нормативно-правовими нормами або певними правилами процедура виділення коштів на розвиток, виконання програм, утримання органів влади, соціальні, екологічні та інші потреби. Джерелами фінансування є державний бюджет, бюджети органів місцевого самоврядування, власні кошти підприємств, установ і організацій, фізичних осіб.

Основи фінансування природоохоронної діяльності були закладені ще в період функціонування радянської планової економіки. Основним джерелом коштів на природоохоронну діяльність був державний та місцеві бюджети, бюджети міністерств. Підприємства могли фінансувати природоохоронні заходи тільки за рахунок свого прибутку. Оскільки підприємству директивно встановлювався плановий обсяг прибутку і напрями його використання, розглядати власні витрати підприємств як незалежне джерело фінансових ресурсів, що спрямовувались на вирішення екологічних проблем, не було підстав. Тому можна стверджувати, що в еколого-економічній сфері держава монополізувала не лише функції організації,

виробництва і споживання, здійснення контролю, а й фінансового забезпечення.

Надалі при переході до ринкової економіки та у процесі реформування системи фінансування були втрачені попередні джерела витрат на природоохоронні потреби. У державному та місцевих бюджетах витрати на охорону навколишнього природного середовища у відносному вираженні значно скоротились. Підприємства, більшість з яких опинились у важкому фінансовому становищі, виявилися неспроможними відшукати необхідні кошти на фінансування природоохоронних заходів за рахунок власних джерел.

Для концентрації коштів і цільового фінансування природоохоронних і ресурсозберігальних заходів, у тому числі наукових досліджень з таких питань, а також заходів для зниження впливу забруднення навколишнього природного середовища на здоров'я населення утворено *Державний фонд охорони навколишнього природного середовища*.

Фонд формується з коштів від збору за забруднення навколишнього природного середовища та інших коштів відповідно до доходів державного бюджету України.

Збір за забруднення навколишнього природного середовища запроваджено з метою вирішення екологічних проблем, збереження природного середовища, а також для створення джерел фінансування відповідних природоохоронних заходів. Він встановлюється за викиди в атмосферу забруднюючих речовин стаціонарними і пересувними джерелами забруднення; скиди забруднюючих речовин у водні ресурси і підземні горизонти; розміщення відходів у навколишньому природному середовищі.

Треба зауважити, що стягнення збору не звільняє підприємства від відшкодування збитків, які заподіяні порушеннями природоохоронного законодавства.

Ліміти викидів стаціонарними джерелами забруднення встановлюються Міністерством охорони навколишнього природного середовища і ядерної безпеки України у формі видачі дозволів на викиди і скиди строком на п'ять років.

Об'єктами обчислення збору є:

обсяги забруднюючих речовин, які викидаються в атмосферне повітря або скидаються безпосередньо у водний об'єкт, та обся-

ги відходів, що розміщуються у спеціально відведених для цього об'єктах – для стаціонарних джерел забруднення;

обсяги фактично спожитих видів пального, через використання яких утворюються забруднюючі речовини – для пересувних джерел забруднення.

Нормативи збору встановлюються Кабінетом Міністрів України як фіксовані суми в гривнях за одиницю основних забруднюючих речовин та розміщених відходів.

За забруднення навколишнього природного середовища платники перераховують суми збору у співвідношенні: 30% – до державного бюджету України, 70% – до місцевих бюджетів.

5.2. Екологічне оподаткування

Об'єктивна потреба інтеграції екологічної політики у стратегію соціально-економічного реформування на національному, регіональному та місцевому рівнях вимагає напрацювання теоретично й практично виваженої системи екологічного оподаткування, яка була би здатна забезпечити адекватне еколого-економічним реаліям акумулювання фінансових ресурсів для підтримання природоохоронної діяльності вітчизняних суб'єктів господарювання і розвитку інноваційного екологізбалансованого суспільного виробництва.

Вперше ідея екологічного оподаткування з'явилась у працях економіста-теоретика Пігу, який запропонував стягувати податки з підприємств-забруднювачів і надавати субсидії тим, хто знижує рівень викидів у навколишнє природне середовище. На сьогодні частка екологічних податків у загальній сумі податків юридичних і фізичних осіб у зарубіжних країнах становив: в Австрії – 4,4%; у Данії – 3,4%; в Ірландії – 11,9%; в Іспанії – 7,5%; в Італії – 9%; у Канаді – 4,5%, у Новій Зеландії – 6,1%; у Норвегії – 10,8%; у Португалії – 11,5%; у Фінляндії – 7,3%; у Франції – 5,4%; у Швеції – 6,3%.

У Податковому кодексі України Кабінет Міністрів України ініціював введення розділу VIII «Екологічний податок», робота над яким була розпочата ще у 90-х роках минулого століття. Проте часті зміни урядів, різні політичні погляди та інтереси провідних партій стосовно окремих питань не давали змогу це зробити раніше. Звер-

немо увагу на той факт, що Концепцію реформування податкової системи підготовлено ще у 2007 р. та цим самим створено робочу групу для підготовки проекту Податкового кодексу. За основу екологічного податку розробники Податкового кодексу взяли Постанову Кабінету Міністрів України від 1 березня 1999 р. за № 303 «Про затвердження Порядку встановлення нормативів збирання за забруднення навколишнього природного середовища і стягнення цього збирання». Таким чином, екологічний податок запроваджується замість збирання за забруднення навколишнього природного середовища, сплата якого з 1 січня 2011 р. призупиняється.

Відповідно до визначення, наведеного у п. 14.1.57 Податкового кодексу, «екологічний податок — це загальнодержавний обов’язковий платіж, що справляється з фактичних обсягів викидів в атмосферне повітря, скидів у водні об’єкти забруднюючих речовин, розміщення відходів, фактичного обсягу радіоактивних відходів, що тимчасово зберігаються їх виробниками, фактичного обсягу утворених радіоактивних відходів та з фактичного обсягу радіоактивних відходів, накопичених до 1 квітня 2009 р.». Згідно з п. 240.1 цього Кодексу, платниками екологічного податку є суб’єкти господарювання, юридичні особи, що не провадять господарську (підприємницьку) діяльність, бюджетні установи, громадські та інші підприємства, установи та організації, постійні представництва нерезидентів, включаючи тих, що виконують агентські (представницькі) функції стосовно таких нерезидентів або їх засновників, під час провадження діяльності яких на території України та в межах її континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони здійснюються:

- викиди забруднювальних речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами забруднення;
- скиди забруднювальних речовин безпосередньо у водні об’єкти;
- розміщення відходів у спеціально відведених для цього місцях чи на об’єктах, крім розміщення окремих видів відходів як вторинної сировини;
- утворення радіоактивних відходів (включаючи вже нагромаджені);
- тимчасове зберігання радіоактивних відходів їх виробниками понад установлені особливими умовами ліцензії термін.

Нововведенням розділу «Екологічний податок» стало встановлення ставки та порядок стягнення екологічного податку за викиди забруднювальних речовин авіаційним транспортом, який досі не платив збирання за забруднення довкілля.

Переглянуто також механізм сплати податку за викиди в атмосферне повітря забруднювальних речовин пересувними джерелами забруднення. Так, у п. 240.2 Податкового кодексу визначено перелічені вище юридичні особи, а також громадяни України, іноземці та особи без громадянства є платниками екологічного податку за умови, що вони здійснюють викиди забруднювальних речовин в атмосферу пересувними джерелами забруднення у випадку використання ними палива. Це дасть змогу стягувати податок з власників приватного транспорту. Однак утримувати і перераховувати такий податок до державного бюджету під час реалізації такого палива, подавати відповідну звітність контролюючому органу, а також нести відповідальність за певні порушення в останньому випадку доведеться не безпосередньо платникам податку, а так званим податковим агентам.

Перелік забруднювальних речовин збільшено за рахунок двоокису вуглецю. Це викликано потребою реалізації положень Кіотського протоколу. Ставка податку становить на першому етапі 0,2 грн./т, що дасть змогу збільшити надходження майже на 60 млн. грн. та стимулювати платників податку до скорочення викидів парникових газів. Відповідно до ст. 244 Податкового кодексу, ставку податку за викиди в атмосферне повітря забруднювальних речовин пересувними джерелами забруднення у разі використання дизельного пального залежить від вмісту сірки у її масі і знаходиться у межах 30-68 грн./т. Значно зросли ставки податку на інші види палива. Зокрема, на бензин нестильований ця ставка тепер становить 68 грн./т, бензин сумішевий – 56 грн./т, зріджений нафтовий газ – 92 грн./т. Внесено у перелік видів палива дизельне біопаливо зі ставкою податку 58 грн./т та різновид бензину, бензин авіаційний, зі ставкою 47 грн./т. Практично збільшення ставок податку відбулося щодо всіх видів палива у більш ніж десять разів. При цьому утримуватися і сплачуватися до бюджету ці кошти будуть від суб'єктів, які здійснюють оптову та роздрібну торгівлю паливом, а для споживача це буде надбавкою до ціни пального.

Позитивним у вже чинному Податковому кодексі є підвищення ставок податку за розміщення окремих видів надзвичайно небезпечних відходів. Це, зокрема, за розміщення обладнання та приладів, що містять ртуть, елементи з іонізуючим випромінюванням, – 431 грн./од. (раніше 83 грн./од.); люмінесцентних ламп, – 7,5 грн./од. (раніше 1,5 грн./од.).

Загалом змін зазнали такі ставки податків: за викиди в атмосферне повітря забруднювальних речовин стаціонарними джерелами забруднення; за скиди забруднювальних речовин у водні об'єкти; за розміщення відходів у спеціально відведених для цього місцях чи на об'єктах; за утворення радіоактивних відходів; за тимчасове зберігання радіоактивних відходів їх виробниками понад установлений особливими умовами ліцензії термін.

З метою стимулювання платників податків до зменшення забруднення навколишнього природного середовища у Податковому кодексі передбачається понижувальний коефіцієнт 0,8 у разі переходу на маловідходні і безвідходні ресурсо- і енергозберігальні технології, впровадження найкращих існуючих технологій. Тобто Податковим кодексом передбачено встановлення податкових преференцій запроваджувачам нових технологій, застосування яких дасть змогу ефективніше використовувати природні ресурси і меншою мірою забруднювати довкілля.

Варто звернути також увагу на п. 249.1 Податкового кодексу суми податку обчислюються платниками податків (у всіх випадках, крім здійснення викидів в атмосферу пересувними джерелами забруднення) та податковими агентами (в останньому випадку) самостійно щокварталу. Вищесказане свідчить про те, що при розрахунку екологічного податку не буде дотримуватись принцип наростаючого підсумку.

Істотного спрощення також зазнали формули для розрахунку найпоширеніших видів екологічного податку, що відображені у пп. 249.3–249.6 Податкового кодексу. Спрощення цих формул проведено за рахунок відсутності низки коригуючих коефіцієнтів, що раніше використовувались (наприклад коефіцієнтів, які встановлюються залежно від чисельності мешканців населеного пункту або від народногосподарського значення населеного пункту, а також регіонального (басейнового) коригуючого коефіцієнта, що

враховує територіальні екологічні особливості та еколого-економічні умови функціонування водного господарства). Негативний ефект такого спрощення полягає у врахуванні всіх вищеперахованих коефіцієнтів у величині відповідних ставок екологічного податку, причому виходячи з їх максимального значення у п.2 підрозділу 5 розділу XX «Перехідні положення» Податкового кодексу прописано, що за податковими зобов'язаннями з екологічного податку, що виникли:

- від 01.01.2011 р. до 31.12.2012 р. включно, ставки податку становлять 50% від ставок, передбачених ст. 243-246 цього Кодексу;

- від 01.01.2013 р. до 31.12.2013 р. включно, ставки податку складають 75% від ставок, передбачених ст. 243-246 цього Кодексу;

- з 01.01.2014 р. ставки податку дорівнюють 100% ставок, передбачених ст. 243-246 цього Кодексу.

Ще одне нововведення Податкового кодексу стосується розрахунку екологічного податку, зокрема для тих, хто проводить скиди забруднюючих речовин безпосередньо у водні об'єкти та розміщення відходів у спеціально відведених для цього місцях або на об'єктах. Обов'язком цих суб'єктів господарювання було дотримання відповідного ліміту (на розміщення відходів або скиди), оскільки такий збір у межах встановленого ліміту розраховувався в однократному розмірі, а у випадку перевищення ліміту (або за його повної відсутності) – у збільшеному втричі. У Податковому кодексі немає вимоги для використання понадлімітного коефіцієнта при розрахунку екологічного податку за умови його перевищення.

Не передбачає тепер Податковий кодекс і окремого механізму індексації ставок екологічного податку (й інших ставок оподаткування, визначених в абсолютних величинах). Так, відповідно до п. 4 розділу XIX «Прикінцеві положення» зазначеного Кодексу, на уряд покладено обов'язок щороку до 1 червня вносити до парламенту проект Закону про внесення змін до цього кодексу щодо ставок оподаткування з урахуванням індексів споживчих цін, індексів цін виробників промислової продукції. Цим положенням Податковий кодекс звільнив платників податків від обов'язку щодо проведення індексації ставок екологічного податку.

5.3. Фінансово-економічне стимулювання раціонального використання природних ресурсів та охорони навколишнього середовища

Економічне стимулювання природоохоронної діяльності не обмежується тільки примусовими методами: важливу роль відіграє політика надання певних пільг та економічної допомоги підприємствам, які здійснюють боротьбу з забрудненням. Набуває розвитку ринковий механізм природоохоронної діяльності, який передбачає застосування екологічних субсидій, позик, податків, зборів, штрафів, кредитів і квот, пов'язаних з викидами шкідливих речовин. Вони дають змогу розподіляти фінансові ресурси і акумулювати їх на державних рахунках або в спеціальних фондах.

Це практикується у США, де приватно промисловий капітал отримує різноманітну допомогу в царині охорони довкілля. Особливе місце в цій допомозі посідають державні субсидії. Поряд із прямим субсидуванням промисловості у США широко використовується непряме субсидування: субсидії, що надаються муніципалітетом, використовуються на будівництво очисних споруд та перероблення промислових відходів.

Отримання субсидій певною мірою заохочує подальше інвестування, веде до збільшення поточних витрат американських корпорацій на охорону довкілля.

Екологічні субсидії мають форму інноваційних субсидій, що покривають частину видатків на розробку нових технологій, і позик на устаткування природоохоронного призначення, на відновлення якості середовища або субсидій для покриття позик. Така політика характерна для Австрії, де крім того існує інвестиційна премія за капітальні вкладення, спрямовані на охорону природи.

У Нідерландах за рахунок державного фінансування проводять ефективні заходи щодо зменшення забруднення і розробки чистих технологій.

Додаткова знижка на 10–15% порівняно із звичайною податковою знижкою на інвестиційні витрати застосовується для конкретних інвестицій у зменшення забруднення навколишнього середовища.

У багатьох країнах держава субсидує розробку устаткування, технологій, альтернативних джерел енергопостачання, енергозощадливі заходи (Данія, Норвегія, Швеція, Нідерланди, Канада).

Поширена така форма субсидій, як *податкові пільги*. Зниження податків на більш екологічно чисті автомобілі застосовується в Німеччині, Австрії, Норвегії, Швеції і Нідерландах. У США однією з форм державних субсидій є вилучення із загальної суми податків відсотків, отриманих за облігаціями, кошти від яких спрямовані на боротьбу з забрудненням водних і земельних ресурсів, атмосферного повітря тощо.

Економічними важелями інтенсифікації процесу переробки відходів є *податки на сировину*, які стимулюють використання більш дешевої вторинної сировини, а також встановлення в законодавчому порядку економічної відповідальності підприємств і окремих осіб за утилізацію відходів, одержання з них сировини та матеріалів, скорочення витрат на їх вивезення та зберігання.

Додатковими природоохоронними заходами є *зниження податкових ставок*, надання пільгових державних субсидій підприємствам, які реорганізують свої виробництва для зменшення шкідливих викидів; заохочення процесів удосконалення автомашин з природоохоронною метою.

Завдяки *субсидіям* органи, що займаються фінансуванням, мають можливість здійснювати функції, подібні до ліцензування. З цією метою в більшості країн, які використовують субсидії, чинний порядок, згідно з яким невиконання встановлених вимог тягне за собою припинення фінансової допомоги.

Коли йдеться про економічні важелі регулювання природоохоронної діяльності, не можна не оминати сфери кредиту. Зокрема, деякі економісти вважають, що Федеральна резервна система США, яка об'єднує банківський капітал, мала б установлювати більші відсотки на позики, що використовуються для «забруднювальних» проектів, і надавати певні пільги галузям і виробництвам, які розробляють екологічно безпечну технологію чи встановлюють очисне устаткування.

Елементом системи екологічного регулювання виробництва є *кредити і квоти* у зв'язку з викидами шкідливих речовин. Система квот поширена у США, Німеччині, частково в Канаді. Цей

метод регулювання джерел викидів на певній території з метою збереження або досягнення відповідного рівня якості навколишнього середовища дістав назву методу «ковпака». При його застосуванні замість суворого додержання екологічних норм усіма джерелами викидів на тій чи іншій території підприємства шляхом спільних зусиль мають змогу зменшити шкідливі викиди в повітря. Місцеві органи влади, які встановлюють загальні обсяги шкідливих викидів не для одного, а для всіх підприємств разом, шляхом їх регулювання здійснюють контроль за екологічним станом території в цілому.

Джерелом фінансових коштів, що спрямовуються на охорону навколишнього середовища, можуть бути окремі податки, збори і штрафи за недотримання норм викидів забруднювальних речовин. В окремих випадках ставки штрафів і зборів обчислюються залежно від рівня фактичного забруднення.

Основними напрямками вдосконалення економічного механізму природокористування і охорони довкілля є модернізація існуючих регуляторів, здійснювана одночасно з розробкою і впровадженням у практику нових ринкових інструментів. Світовий досвід доводить, що система екологічного менеджменту залежить від ефективності економічного механізму природокористування, який базується на збалансованому поєднанні регуляторів примусово-обмежувального характеру з регуляторами стимулюючо-компенсаційного характеру, які, в свою чергу, забезпечують сприятливіші умови для природозбереження, а також для забезпечення екологічно безпечних технологій і методів господарювання.

Тестові завдання

1. Загальнодержавний обов'язковий платіж, що справляється з фактичних обсягів викидів в атмосферне повітря, скидів у водні об'єкти забруднюючих речовин, розміщення відходів, фактичного обсягу радіоактивних відходів, що тимчасово зберігаються їх виробниками, фактичного обсягу утворених радіоактивних відходів та з фактичного обсягу радіоактивних відходів, – це:

- а) екологічний податок;
- б) екологічне нормування;
- в) екологічна субсидія;
- г) екологічний платіж.

2. *Ліміти викидів забруднюючих речовин від стаціонарних джерел встановлюються:*

- а) Міністерством охорони навколишнього природного середовища і ядерної безпеки;
- б) Кабінетом міністрів України;
- в) Верховною радою України.

3. *Об'єктами обчислення збору для пересувних джерел забруднення є:*

- а) обсяги фактично спожитих видів пального, завдяки використанню яких утворюються забруднюючі речовини;
- б) обсяги забруднюючих речовин, які викидаються в атмосферне повітря або скидаються безпосередньо у водний об'єкт, та обсяги відходів, що розміщуються у спеціально відведених для цього об'єктах.

4. *Назвіть правильні джерела фінансування природоохоронних заходів:*

- а) бюджети держави і регіонів;
- б) кошти підприємств і міжнародних грантів;
- в) відповіді у варіантах а) та б);
- г) відповіді правильні, але не повні.

5. *Збір за забруднення навколишнього природного середовища встановлюється за:*

- а) викиди в атмосферу забруднюючих речовин стаціонарними і пересувними джерелами забруднення;
- б) скиди забруднюючих речовин у водні ресурси і підземні горизонти;
- в) розміщення відходів у навколишньому природному середовищі;
- г) усі відповіді правильні.

6. *За забруднення навколишнього природного середовища платники перераховують суми збору у співвідношенні:*

- а) 30% – до державного бюджету України, 70% – до місцевих бюджетів;

б) 20% – до державного бюджету України, 80% – до місцевих бюджетів;

в) 50% – до державного бюджету України, 50% – до місцевих бюджетів;

г) 70% – до державного бюджету України, 30% – до місцевих бюджетів;

7. Метод «ковпака» або метод регулювання джерел викидів на певній території з метою збереження або досягнення відповідного рівня якості навколишнього середовища називається:

а) екологічна квота;

б) екологічна пільга;

в) екологічний кредит.

8. Об'єктами обчислення збору для стаціонарних джерел забруднення є:

а) обсяги фактично спожитих видів пального, завдяки використанню яких утворюються забруднюючі речовини;

б) обсяги забруднюючих речовин, які викидаються в атмосферне повітря або скидаються безпосередньо у водний об'єкт, та обсяги відходів, що розміщуються у спеціально відведених для цього об'єктах.

9. Кошти, що покривають частину витрат на розробку нових технологій, і позик на устаткування природоохоронного призначення, на відновлення якості навколишнього середовища – це:

а) екологічні субсидії;

б) екологічні пільги;

в) екологічні квоти.

Розділ 6

ЕКОНОМІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРИРОДООХОРОННИХ ЗАХОДІВ

- 1. Сутність економіки охорони навколишнього середовища та класифікація природоохоронних заходів*
- 2. Чистий економічний ефект природоохоронних заходів*

6.1. Сутність економіки охорони навколишнього середовища та класифікація природоохоронних заходів

До природоохоронних заходів належать усі види господарської діяльності, які спрямовані на зменшення і ліквідацію негативного антропогенного впливу на навколишнє природне середовище, забезпечення раціонального використання природних ресурсів, їх збереження та відновлення.

Зокрема, це:

- будівництво та експлуатація очисних споруд;
- здійснення знешкодження та утилізації відходів;
- запровадження ресурсо- та енергозберігальних технологій;
- запровадження мало- та безвідходних технологічних процесів і виробництв;
- проведення протиерозійних заходів;
- рекультивация земель;
- здійснення заходів ренатуралізації відновлення природних екосистем, деградованих у результаті реалізації певних господарських проєктів;

- заходи з охорони та відтворення флори і фауни (створення заповідників, заказників, національних парків, організація зимової годівлі диких тварин тощо);
- розміщення господарських об'єктів із урахуванням екологічних вимог;
- підвищення рівня екологічної «чистоти» продукції, що виробляється.

Тривалий час у природоохоронній діяльності переважав «очисний» напрям, зміст якого полягає в ізоляції забруднюючих речовин від природного середовища шляхом експлуатації очисних споруд і очищення відходів та утилізації вловлених шкідливих агентів. Були створені достатньо ефективні засоби очищення як стічних вод, так і газопилових викидів в атмосферу.

Для очищення викидів в атмосферу від шкідливих речовин використовуються інерційні та циклонні сепаратори, гравітаційні пилоочисні камери, скрубери (апарати мокрого очищення газів від пилу), електростатичні установки, пористі фільтри тощо. Процес очищення здійснюється шляхом застосування *механічних, фізичних, хімічних, фізико-хімічних та комбінованих методів*.

Вибір способів очищення стічних вод залежить від характеристик забруднення (хімічний склад та вміст забруднюючих речовин, каламутність, кислотність, концентрація кисню, наявність збудників хвороб тощо). Схема очищення стоків повинна забезпечувати найповніше вилучення з них цінних домішок, максимальне вловлювання або нейтралізацію забруднюючих речовин та мінімальне їх надходження у водні об'єкти.

Усі існуючі способи очищення промислових і побутових стоків об'єднуються в наступні групи:

- *механічні* (подрібнення, розділення, дистиляція, уловлювання, відстоювання, фільтрація тощо);
- *фізичні* (випаровування, виморожування, магнітна та електромагнітна обробка);
- *фізико-механічні* (флотація, зворотний осмос, ультрафільтрація, електроосмос);
- *хімічні* (окислення, нейтралізація, відновлення);
- *фізико-хімічні* (коагуляція, флокуляція, сорбція, екстракція, іонний обмін);

– *біологічні* (озонування, хлорування, опромінення, нагрівання тощо) – застосовуються для стерилізації води з метою знешкодження хвороботворних мікроорганізмів (збудників холери, дизентерії, черевного тифу, поліомієліту, гепатиту тощо);

– *комбіновані* комплексні способи очищення, які базуються на застосуванні фізичних, механічних, хімічних та біологічних методів.

Очищення відходів значно скорочує рівень забруднення навколишнього середовища, однак не вирішує цю проблему повністю, оскільки в процесі функціонування очисних установок також утворюються відходи, хоча і в меншому обсязі, але з підвищеною концентрацією шкідливих речовин. Окрім того, скорочення рівня забруднення одного компоненту призводить до посилення іншого. Наприклад, встановлення вологих фільтрів для газоочищення дозволяє скоротити забруднення повітря, але призводить до збільшення рівня забруднення води. Поряд з цим, функціонування переважної більшості очисних споруд вимагає значних енергетичних затрат, що також може мати негативний вплив на довкілля. Крім того, забруднювачі, на знезараження яких витрачаються значні кошти є речовинами, в котрі вже вкладено працю, і їх можна було б, за незначним винятком, повторно залучити до господарського обігу. Тому для досягнення вагомих еколого-економічних результатів необхідно процес очищення відходів поєднувати з *утилізацією* вловлених речовин, тобто їх повторним використанням.

Утилізація – це вживання з користю, повторне використання або повернення в обіг відходів виробництва.

В умовах значного виснаження природних ресурсів, деградації природних систем і зростаючих масштабів забруднення природного середовища все більшої актуальності набувають завдання широкого запровадження у виробничих процесах *маловідходних та безвідходних, ресурсо- та енергозберігальних технологій*.

Безвідходна технологія – це такий спосіб виробництва продукції, при якому найбільш раціонально і комплексно використовуються сировина та енергія, а будь-які впливи на навколишнє середовище не порушують його нормального функціонування. У безвідходних технологіях уся сировина перетворюється на продукцію, а технологічний процес не дає відходів.

Маловідходні технології – це такий спосіб виробництва продукції, при якому шкідливий вплив на навколишнє природне середовище не перевищує рівень, що допускається санітарно-гігієнічними нормами, а відходи скеровуються на повторну переробку чи тривале зберігання. Таким чином, маловідходні технології дозволяють забезпечити такий вплив на природні системи, який не перевищує потенціалу їх відновлення.

Ресурсо- та енергозберігальні технології базуються на зниженні матеріало- та енергомісткості виробництв, тобто скороченні питомих витрат сировини та енергоресурсів на виробництво продукції.

Ресурсозаощадження та енергозбереження передбачає запровадження комплексу заходів щодо раціонального використання всіх видів сировини, палива, теплоенергії та електроенергії у процесі їх видобутку, виробництва, транспортування та споживання.

Зниженню матеріало- та енергомісткості виробництв сприяє *вторинне ресурсокористування*, тобто використання продукції, яка втратила свої первинні споживчі властивості як сировина. Вторинною сировиною є металобрухт, макулатура, відпрацьовані скло, гума, деревоматеріали, вироби з пластмаси, спрацьовані нафтопродукти тощо.

Важливим природоохоронним заходом є *рекультивація* порушених земель. Згідно з чинним природоохоронним законодавством порушені землі підлягають рекультивації, тобто відновленню їхніх цінних властивостей.

Застосовують наступні види *технічної* рекультивації порушених земель:

сільськогосподарська – підготовка земель для подальшого використання їх як сільськогосподарських угідь;

лісогосподарська – підготовка земель під лісонасадження;

будівельна – підготовка земель для промислової і цивільної забудови;

водогосподарська – підготовка території для створення на ній водойм, зокрема, з метою риборозведення;

рекреаційна – підготовка земель під об'єкти відпочинку;

санітарно-гігієнічна – консервація порушених земель.

Однією із форм природоохоронної діяльності є *ренатуралізація* – відновлення екологічних систем, деградованих внаслідок проведення певних інженерних заходів.

Природоохоронні заходи є основним інструментом реалізації екологічної політики держави, а досягнення їх високої ефективності – це головний критерій результативності такої політики.

Ефективність природоохоронної діяльності залежить від обсягу витрат на запровадження природоохоронних заходів та вигод, отриманих від їх реалізації. Вигоди від природоохоронного заходу мають визначатися на основі глибокого аналізу довгострокових (пролонгованих у часі) наслідків економічних, екологічних та соціальних.

Таким чином, природоохоронні заходи мають бути результативними в екологічному, економічному та соціальному відношеннях.

Екологічна результативність природоохоронних заходів забезпечується зменшенням негативного впливу на навколишнє природне середовище і виявляється у збереженні екологічної рівноваги та збільшенні кількості й поліпшенні якості придатних до використання земельних, лісових, водних, біологічних та інших ресурсів.

Соціальна результативність природоохоронних заходів зумовлюється підвищенням комфортності екологічних умов проживання і виявляється через поліпшення фізичного стану людей, зниження захворюваності, збільшення тривалості життя, поліпшення умов праці та відпочинку, збереження естетичних природних цінностей, створення сприятливих умов для розвитку особистості тощо.

Економічна результативність природоохоронних заходів забезпечується економією або запобіганням втрат природних ресурсів, живої і минулої праці в усіх сферах економіки, а також у сфері особистого споживання і виявляється через приріст обсягів чистої продукції, зменшення собівартості продукції, економію витрат на виконання робіт чи надання послуг, скорочення витрат з особистих коштів населення, які спричинені забрудненням навколишнього середовища тощо.

6.2. Чистий економічний ефект природоохоронних заходів

З метою техніко-економічного обґрунтування вибору найкращого варіанта здійснення природоохоронних заходів із можливих, які різняться між собою впливом на навколишнє середовище, а також впливом на виробничі результати галузей та суб'єктів господарювання, які ці заходи запроваджують, визначається *чистий економічний ефект* від реалізації природоохоронного заходу (Еф):

$$E_{\phi} = P - Z, \quad (6.1.)$$

де P – досягнутий економічний результат від реалізації природоохоронного заходу;

Z – річні витрати на здійснення природоохоронного заходу.

Природоохоронні витрати, результати та ефект розраховуються у річному вимірі. У разі, коли витрати і результати не збігаються за часом, вибір варіантів здійснюється з урахуванням часового фактора.

Витрати (Z) на здійснення природоохоронного заходу складаються із сукупних експлуатаційних витрат (C) і капіталовкладень (K), приведених до річної розмірності з урахуванням часового фактору (T):

$$Z = C + K \cdot E_{\pi}, \quad (6.2.)$$

$$E_{\pi} = 1/T, \quad (6.3)$$

де E – коефіцієнт приведення капітальних витрат (одноразових вкладень) до одного року. Його ще називають коефіцієнтом дисконтування або нормативним коефіцієнтом ефективності капіталовкладень. Розміри цього коефіцієнта залежать від норми прибутковості в галузі, термінів експлуатації обладнання та устаткування, макроекономічних показників тощо. Усереднені показники E_{π} складають 0,12...0,15.

Економічний результат (P) природоохоронного заходу відображається величиною відверненої еколого-економічної шкоди (річних економічних збитків, яких вдалося уникнути завдяки впровадженню цього заходу, $\Pi_{\text{в}}$) та значенням додаткового доходу (ΔD), отриманого від реалізації цього заходу:

$$P = \Pi_b + \Delta D. \quad (6.4.)$$

Розрізняють фактичний та очікуваний (проектний, прогнозний) чистий економічний ефект природоохоронних заходів.

Фактичний чистий економічний ефект визначається для здійснення цільових одноваріантних заходів на основі порівняння фактичних витрат і фактично досягнутого економічного результату.

Очікуваний чистий економічний ефект розраховується на етапах розробки прогнозів, програм, проектів, створення нової природоохоронної техніки, виробництва екологічно чистої продукції на основі багатоваріантного аналізу очікуваних витрат і результатів, з метою вибору оптимального варіанта, який би забезпечував максимальний економічний ефект при додержанні чинних вимог до якості навколишнього середовища.

Економічний результат природоохоронних заходів, який розраховується для визначення чистого економічного ефекту, може використовуватися і в розрахунках загальної економічної ефективності відповідних природоохоронних витрат. Загальна економічна ефективність природоохоронних витрат визначається відношенням річного обсягу повного економічного ефекту до суми приведених витрат, які сприяли утворенню цього ефекту.

Показник загальної економічної ефективності природоохоронних витрат застосовується на всіх етапах розробки та реалізації екологічних програм з метою обґрунтування структури і обсягів природоохоронних заходів, оцінки галузевих та регіональних пропорцій капітальних природоохоронних вкладень, визначення динаміки ефективності витрат на природоохоронну діяльність та прийняття рішень щодо черговості виконання природоохоронних заходів.

Тестові завдання

1. *Вживання з користю, повторне використання або повернення в обіг відходів виробництва – це:*

- а) утилізація;
- б) повторне використання відходів;
- в) безвідходна технологія.

2. Зменшення негативного впливу на навколишнє природне середовище і виявлення у збереженні екологічної рівноваги та збільшенні кількості й поліпшенні якості придатних до використання земельних, лісових, водних, біологічних та інших ресурсів – це:

- а) соціальна результативність природоохоронних заходів;
- б) економічна результативність природоохоронних заходів;
- в) екологічна результативність природоохоронних заходів.

3. Економія або запобігання втрат природних ресурсів, живої і минулої праці в усіх сферах економіки, а також у сфері особистого споживання – це:

- а) соціальна результативність природоохоронних заходів;
- б) економічна результативність природоохоронних заходів;
- в) екологічна результативність природоохоронних заходів.

4. Підвищення комфортності екологічних умов проживання і виявлення через поліпшення фізичного стану людей, зниження захворюваності, збільшення тривалості життя, поліпшення умов праці та відпочинку, збереження естетичних природних цінностей, створення сприятливих умов для розвитку особистості – це:

- а) соціальна результативність природоохоронних заходів;
- б) економічна результативність природоохоронних заходів;
- в) екологічна результативність природоохоронних заходів.

5. Зміст «очисного» напряму в природоохоронній діяльності полягає в:

а) ізоляції забруднюючих речовин від природного середовища шляхом експлуатації очисних споруд та утилізації вловлених шкідливих речовин;

- б) запровадженні безвідходних технологій;
- в) запровадженні ресурсозберігальних технологій.

6. До природоохоронних заходів належать:

- а) будівництво та експлуатація очисних споруд;
- б) знешкодження та утилізація відходів;
- в) запровадження ресурсозберігальних технологій;
- г) рекультивація земель;
- д) усі варіанти вірні.

7. Ефективність природоохоронної діяльності залежить від:

- а) витрат на запровадження природоохоронних заходів;

б) величини відверненої еколого-економічної шкоди (у вартісному вираженні);

в) додаткового прибутку від реалізації природоохоронного заходу;

г) усі варіанти вірні.

8. *Штучне відновлення земельних ресурсів має назву:*

а) рекультивация;

б) утилізація;

в) ренатуралізація.

9. *Окиснення належить до методу очищення (вставте потрібне слово)*

а) фізико-механічного;

б) хімічного;

в) фізичного;

г) біологічного.

10. *Очищення, за допомогою якого застосовуються хімічні реагенти для видалення шкідливих речовин, називається:*

а) хімічним;

б) фізичним;

в) біологічним;

г) технологічним.

Розділ 7

РИНКОВІ ВІДНОСИНИ У СФЕРІ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

1. Екологічний ринок.
2. Основи екологічного менеджменту.
3. Екологічний маркетинг.
4. Екологічний аудит.
5. Екологічне страхування.

7.1. Екологічний ринок

Екологічний ринок – система товарно-грошових відносин, що виникають між його суб'єктами в процесі реалізації заходів із скорочення викидів та скидів, або збільшення їх поглинання, підвищення ефективності їх переробки, утилізації, знешкодження або розміщення, а також зберігання, торгівлі та використання екологічних одиниць на засадах вільної конкуренції, вільного вибору напрямів реалізації екологічних одиниць та визначення цін.

Суб'єктами екологічного ринку є:

- суб'єкти антропогенних викидів та скидів;
- суб'єкти поглинання, переробки, утилізації, знешкодження або розміщення антропогенних викидів та скидів;
- національні та міжнародні версифікатори і детермінатори;
- акредитовані біржі;
- інші суб'єкти господарювання, які діють на екологічному ринку.

Держава визнає пріоритетність екологічного ринку, сприяючи його розвитку та стабільному функціонуванню. Основними засадами державної політики з регулювання екологічного ринку є:

забезпечення скорочення викидів та скидів, або збільшення їх поглинання, підвищення ефективності їх переробки, утилізації, знешкодження або розміщення;

недопущення обмежень у пересуванні екологічних одиниць; впровадження сучасних ресурсозберігальних та енергоефективних технологій.

Витрати на відтворення природних ресурсів і охорону навколишнього середовища є одним з ринкових секторів економіки, який виконує свої функції, має відповідні структуру і умови існування.

Це дає змогу позитивно впливати на технології виробництва, більш ефективно розподіляти матеріальні ресурси й екологічні послуги, виконувати саморегулювальні функції щодо стану навколишнього середовища.

До основних *ознак ринкових відносин* у сфері охорони навколишнього середовища і використання природних ресурсів належать:

свобода підприємницької діяльності в галузі екології;
наявність значного асортименту предметів ринку і товарних мас, що конкурують між собою;
розвинута ринкова екологічна інфраструктура;
сприйняття суб'єктами ринку в сфері природокористування і охорони навколишнього середовища інновацій наукового, технічного, організаційно-управлінського характеру.

Структура розвинутих форм ринку має наступні відносно відокремлені складові:

ринок предметів споживання, ринок засобів виробництва, ринок науково-технічної інформації, інвестиційний ринок, ринок праці, грошово-кредитний і валютний ринок.

Створення ринкових умов у сфері охорони довкілля і використання природних ресурсів передбачає існування кількох форм власності на об'єкти природо-ресурсного потенціалу:

державної – на стратегічні природні ресурси і ресурси загальнодержавного значення;

колективної – на ресурси республіканського значення, які передаються у власність колективам підприємств та організацій для використання на регіональному рівні;

індивідуальної, в тому числі особистої власності – на окремі природні об'єкти місцевого підпорядкування.

Особливе значення відводиться забезпеченню ефективного функціонування комплексної системи ринкової інфраструктури природокористування, до якої належать біржі природних ресурсів і об'єктів, екологічних послуг, комерційні екологічні банки, центри екологічного маркетингу й аудиту тощо.

7.2. Основи екологічного менеджменту

Саме слово «*менеджмент*» походить з англійської мови й означає «управління», «керування».

Цей термін виник на початку XX ст. У США, коли американський дослідник Ф.У. Тейлор запропонував розглядати управління підприємством як науку. Термін «*екологічний менеджмент*» розглядається в таких значеннях:

- а) як діяльність громадських екологічних організацій;
- б) як сукупність методів і засобів управління природоохоронною діяльністю підприємства;
- в) як система управління окремим природним комплексом, що підлягає особливій охороні;
- г) як частина загальної системи управління, яка включає організаційну структуру, діяльність з планування, обов'язки, відповідальність, досвід, методи, методики, процеси і ресурси для формування, здійснення, аналізу та актуалізації екологічної політики конкретної організації.

Отже, *екологічний менеджмент* – це екологічне управління найнижчого локального рівня, тобто, конкретним природним чи комплексом джерелом екологічної небезпеки.

За об'єктами екологічний менеджмент поділяється на:

- а) екологічний менеджмент суб'єктів екологічно небезпечної діяльності (наприклад підприємств);
- б) екологічний менеджмент джерел екологічної небезпеки (наприклад сховищ радіоактивних відходів),

в) екологічний менеджмент окремих природних комплексів (наприклад річки Дніпро).

За суб'єктами екологічний менеджмент поділяється на:

а) внутрішній – здійснюється в межах самого об'єкта управління (наприклад здійснюється адміністрацією даного підприємства) і

б) зовнішній – здійснюється зовнішніми суб'єктами управління щодо даного об'єкта управління (наприклад законодавче регулювання діяльності окремих підприємств, управлінські рішення міністерств і відомств, яким підпорядковані конкретні підприємства).

За обсягом:

а) цілковитий – охоплює усі екологічні характеристики об'єкта управління,

б) частковий – охоплює лише частину екологічних характеристик об'єкта управління.

За джерелами правового регулювання:

а) системний – здійснюється шляхом впровадження на об'єкті менеджменту встановленої законодавством системи екологічного менеджменту;

б) безсистемний – здійснюється відповідно до загальних норм екологічного законодавства.

За напрямками управлінського впливу:

а) екологічний менеджмент природокористування;

б) менеджмент екологічного ризику;

в) обслуговуючий екологічний менеджмент (охоплює інформаційне забезпечення, взаємодію з державними органами, громадськими організаціями, створення екологічних фондів, екологічне страхування, екологічний тренінг та інші види обслуговуючої діяльності, яка входить до системи екологічного управління, але не стосується безпосередньо ані природокористування, ані управління екологічним ризиком).

Будова екологічного менеджменту включає наступні первинні або першоелементи:

– *суб'єкт екологічного менеджменту* – чи особа організації, яка здійснює екологічне управління об'єктом екологічного менеджменту;

– *об’єкт екологічного менеджменту* – суб’єкт екологічно небезпечної діяльності, джерело екологічної небезпеки або природний комплекс, щодо екологічних характеристик яких здійснюється екологічний менеджмент;

– *зміст екологічного менеджменту* – сукупність управлінських заходів, за допомогою яких суб’єкт впливає на об’єкт екологічного менеджменту (планування, облік, аудит, інформування, фінансування тощо);

– *екологічний аспект (характеристика)* – аспект функціонування об’єкта екологічного менеджменту, який стосується вимог екологічного законодавства, запобігання чи розв’язання екологічних проблем;

– *ідеальний стан об’єкта екологічного менеджменту* – результат, якого прагне досягнути суб’єкт екологічного менеджменту через заходи управлінського впливу на об’єкт екологічного менеджменту. Є об’єктивні і суб’єктивні критерії визначення ідеального стану: об’єктивні екологічне законодавство й екологічна криза; суб’єктивні екологічна свідомість і культура.

На жаль, законодавство України про екологічний менеджмент розвинуто недостатньо.

Наразі правове регулювання екологічного менеджменту здійснюється в двох напрямках:

а) визначення еколого-правового статусу суб’єктів екологічно небезпечної діяльності;

б) впровадження систем екологічного менеджменту.

7.3. Екологічний маркетинг

Завданням екологічного маркетингу є створення умов, які не впливають на навколишнє середовище, для пристосування виробництва до ринкових вимог, розробки екологічно чистої продукції, що має високу конкурентоспроможність, а також інтенсифікація її реалізації і отримання додаткових прибутків унаслідок екологізації виробництва і продукції.

Основними *функціями екологічного маркетингу* є вивчення попиту на екологічно чисту продукцію, ціноутворення, рекламу і

стимулювання; планування екологічно чистого асортименту, реалізацію торговельних операцій; діяльність, що пов'язана із обранням екологічно чистого товароруку, організацією екологічно безпечно-го обслуговування споживачів.

Екологічний маркетинг заснований на використанні концепції соціально-етичного маркетингу і є його складовою частиною. За допомогою цієї концепції інтегруються інтереси виробника, суспільства і природного середовища.

Принципи маркетингу – основні положення, обставини, вимоги, які визначають його сутність та покладені в його основу.

До основних принципів можна віднести:

орієнтованість на споживача, його потреби і вимоги, що передбачають пропонування ринку не товарів та послуг, а засобів вирішення проблем споживачів;

гнучкість у досягненні поставленої мети шляхом адаптації до вимог ринку з одночасним спрямованим впливом на нього;

комплексний підхід до розробки маркетингових планів, який передбачає використання не окремих маркетингових засад, а комплексу маркетингу, поєднання окремих елементів якого дозволяє досягти визначених цілей;

спрямованість на довгострокову перспективу розвитку фірми.

Принципи маркетингу полягають у необхідності дослідження можливих змін у зовнішньому середовищі і розробці механізмів пристосування до неконтрольованих факторів та передбачають створення нових технологій, методів виходу на нові ринки, інших маркетингових заходів.

Макросередовище представлене природно-географічними факторами, демографічною ситуацією і соціально-культурними умовами, інфраструктурою ринку і кліматичними умовами; темпами науково-технічного прогресу та рівнем розвитку науки і техніки, законодавчим регулюванням економічної діяльності та впливом суспільних інститутів на процеси, які відбуваються у країні.

Вивчення впливу цих факторів, тенденцій змін макросередовища є передумовою зваженого прийняття рішення з питань концепції соціально-етичного та екологічного маркетингу.

7.4. Екологічний аудит

Екологічний аудит – інструмент управління, який включає систематичне обстеження і об'єктивну оцінку природоохоронної діяльності на підприємстві і ступінь впливу виробничої діяльності на навколишнє середовище з метою забезпечення систем впровадження найкращих екологічно доцільних технологій виробництва.

Екологічний аудит є складовою частиною системи екологічного менеджменту, що організується на підприємстві з ініціативи керівника і має характер екологічного самоконтролю. Для проведення екологічного аудиту залучають спеціалізовані аудиторські організації, які мають відповідний кваліфікаційний сертифікат.

Розрізняють наступні типи екологічного аудиту:

екологічна експрес-оцінка інвестиційних ризиків (інвестиційний, або фінансовий аудит);

оцінка екологічного стану ділянки території, власником якої є підприємство або якщо власник змінюється в процесі приватизації;

аудит продукції на стадії маркетингових досліджень;

технічний аудит на стадії виробничої діяльності;

аудит системи екоменеджменту підприємств;

перевірка функціонування системи екологічного управління;

перевірка виконання підприємством екологічних нормативів.

Екологічний аудит застосовують під час приватизації, в інвестиційному процесі, при ціноутворенні та впровадженні високоекологічних технологій. Він дає змогу без додаткових бюджетних витрат підвищити ефективність управління охороною навколишнього природного середовища та поліпшити ефективність державного екологічного менеджменту.

З розвитком в Україні ринкових відносин, розширенням міжнародного співробітництва, залученням іноземних інвесторів екологічний аудит набуває дедалі більшого значення. Внаслідок проведення екологічного аудиту на підприємстві повинні бути отримані відповіді на наступні запитання:

1. Які шкідливі речовини, що становлять потенційну небезпеку, є на підприємстві та який їх агрегатний стан (рідина, газ, тверді тіла), маса чи об'єм?

2. Який комплекс попереджувальних заходів передбачено на підприємстві, включаючи систему забезпечення надійності технологічних процесів, запобігання аваріям та захисту від них, моніторингу, локалізації аварій, ліквідації їх наслідків? Як він виконується?

3. Які інструкції має підприємство для навчання персоналу на випадок аварійних ситуацій? Як з ними ознайомлений персонал?

4. Який характер розміщення персоналу?

5. В яких метеорологічних та орографічних умовах функціонує підприємство?

Джерелами інформації для аудитора є як безпосереднє опитування, так і відповідна документація: звітні документи, документи щодо навчання персоналу, інструкції, дані статистичної звітності, екологічний паспорт підприємства.

Найскладніше завдання екологічного аудиту – отримання відомостей про аварії екологічного характеру.

Як правило, така інформація не міститься в звітних документах підприємства.

У кращому випадку за бухгалтерською звітністю можна виявити зростання витрат, пов'язаних із ліквідацією аварій.

7.5. Екологічне страхування

Необхідність запровадження *екологічного страхування* зумовлюють наступні *чинники*:

посилення негативних впливів господарської діяльності на стан екосистем, що проявляється в зменшенні біологічного різноманіття в рослинному та тваринному світі;

створення господарською діяльністю ситуацій, які зумовлюють глобальні зміни в довкіллі;

зростання кількості техногенно-екологічних аварій та катастроф;

ядерні інциденти;

загострення проблем зберігання та знешкодження екологічно небезпечних відходів;

наявність об'єктів та видів діяльності, які є джерелами підвищеної небезпеки для навколишнього природного середовища і, як наслідок, для життєдіяльності та здоров'я людини тощо.

Екологічне страхування – різновид страхування цивільної відповідальності власників або користувачів об'єктів підвищеної екологічної небезпеки у зв'язку з імовірним аварійним забрудненням ними довкілля та спричиненням шкоди життєво важливим інтересам третіх осіб, який передбачає часткову компенсацію збитків потерпілим.

Суб'єктами ринку екологічного страхування є: держава; підприємства; громадянин-власник; населення; страхові компанії.

Інтерес держави у запровадженні та розвитку екологічного страхування полягає в тому, що резерви держави перестають бути єдиним джерелом покриття збитків, пов'язаних з техногенними аваріями та катастрофами за шкоду, завдану життю та здоров'ю громадян, майну юридичних і фізичних осіб, стану довкілля тощо. Запровадження системи страхування цивільної відповідальності суб'єктів господарювання на об'єктах підвищеної небезпеки полягає в тому, що держава зменшує тиск на державний і місцевий бюджети, посилює відповідальність господарюючих суб'єктів на цих об'єктах за можливі негативні наслідки їх діяльності.

Держава представлена на цьому ринку органами виконавчої, законодавчої та місцевої влади, котрі виступають головними замовниками, координаторами і контролерами екологічного страхування.

Підприємства та громадяни-власники є страхувальниками на цьому ринку. Вони здійснюють сплату страхових внесків, забезпечуючи через страхування власну відповідальність за аварійне техногенне забруднення довкілля та захищаючи свої права власності та володіння.

Страховики виступають гарантами страхового захисту від реалізованих застрахованих екологічних ризиків.

Оскільки страхові суми в екологічному страхуванні досить значні і цей вид страхування передбачає досить вагомі збитки та виплати з їх відшкодування, якісне виконання страховиком, що бере на себе відповідальність зі страхування екологічних ризиків, своїх зобов'язань не можливе без інституту перестрахування.

Головною відмінною рисою екологічного страхування є те, що його об'єктом є ризик цивільної відповідальності і ризик пред'явлення власнику або користувачеві об'єкта підвищеної екологічної небезпеки (страхувальнику) майнових претензій щодо відшкодування збитків з боку фізичних або юридичних осіб згідно норм цивільного законодавства.

В Україні екологічне страхування знаходиться ще тільки у зародковому стані. Багато питань стосовно цієї проблеми вимагають законодавчого врегулювання.

Фахівців, які б достеменно володіли навичками обчислення рівня ризиковості екологічно небезпечних об'єктів та обрахування тарифів, також обмаль.

Страхові компанії, які б могли забезпечити надійний страховий захист із цього виду страхування, ще мають бути створені. Низький рівень платоспроможності страхувальників не може сприяти створенню стійкого, фінансово могутнього страховика. В цьому полягають проблеми розвитку екологічного страхування в нашій країні.

Тестові завдання

1. Суб'єктами екологічного ринку є:

- а) суб'єкти антропогенних викидів та скидів;
- б) суб'єкти поглинання, переробки, утилізації, знешкодження або розміщення антропогенних викидів та скидів;
- в) національні та міжнародні версифікатори і детермінатори;
- г) акредитовані біржі;
- д) інші суб'єкти господарювання, які діють на екологічному ринку;
- е) усі відповіді правильні.

2. Власність на стратегічні природні ресурси і ресурси загальнодержавного значення – це форма:

- а) державна;
- б) колективна;
- в) індивідуальна.

3. Екологічне управління найнижчого локального рівня, тобто конкретним природним чи комплексним джерелом екологічної небезпеки, – це:

- а) екологічний аудит;*
- б) екологічний менеджмент;*
- в) екологічний маркетинг.*

4. Екологічний менеджмент за суб'єктами поділяється на:

- а) внутрішній та зовнішній;*
- б) цілковитий та частковий;*
- в) системний та безсистемний.*

5. Інструмент управління, який включає систематичне обстеження і об'єктивну оцінку природоохоронної діяльності на підприємстві і ступінь впливу виробничої діяльності на навколишнє середовище з метою забезпечення систем впровадження найкращих екологічно доцільних технологій виробництва – це:

- а) екологічний аудит;*
- б) екологічний менеджмент;*
- в) екологічний маркетинг.*

6. Суб'єктами ринку екологічного страхування є:

- а) держава;*
- б) підприємства;*
- в) громадянин-власник;*
- г) населення;*
- д) страхові компанії;*
- е) усі відповіді правильні.*

7. Різновид страхування цивільної відповідальності власників або користувачів об'єктів підвищеної екологічної небезпеки у зв'язку з імовірним аварійним забрудненням ними довкілля та спричиненням шкоди життєво важливим інтересам третіх осіб, який передбачає часткову компенсацію збитків потерпілим, – це:

- а) екологічний аудит;*
- б) екологічний менеджмент;*
- в) екологічний маркетинг;*
- г) екологічне страхування.*

8. Вивчення попиту на екологічно чисту продукцію, ціноутворення, рекламу і стимулювання, планування екологічно чистого асортименту, реалізацію торговельних операцій, діяльність, що

пов'язана із обранням екологічно чистого товароруху, організацією екологічно безпечного обслуговування споживачів – це:

- а) функції екологічного менеджменту;
- б) функції екологічного аудиту;
- в) функції екологічного маркетингу;
- г) функції екологічного страхування.

9. Отримання відомостей про аварії екологічного характеру – це завдання:

- а) екологічного менеджменту;
- б) екологічного аудиту;
- в) екологічного маркетингу;
- г) екологічного страхування.

10. Екологічний паспорт підприємства – це джерело інформації для проведення:

- а) екологічного менеджменту;
- б) екологічного аудиту;
- в) екологічного маркетингу;
- г) екологічного страхування.

Розділ 8

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД І СПІВРОБІТНИЦТВО В ГАЛУЗІ ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА

1. *Міжнародне співробітництво в галузі природокористування та охорони навколишнього природного середовища*
2. *Поняття міжнародного екологічного права*

8.1. Міжнародне співробітництво в галузі природокористування та охорони навколишнього природного середовища

Глобальний характер сучасних екологічних проблем, погіршення екологічної ситуації не лише в окремих регіонах, а й на планеті в цілому зумовлює необхідність міжнародного природоохоронного співробітництва. Його зміст полягає в об'єднанні зусиль країн світу, спрямованих на забезпечення раціонального використання природних ресурсів, збереження унікальних природних об'єктів, обмеження забруднення, створення необхідних умов для охорони й відтворення зникаючих видів тварин і рослин.

Міжнародне природоохоронне співробітництво може здійснюватися на трьох рівнях:

Глобальному – спільна розробка та здійснення міжнародних правових, політичних і зовнішньоекономічних заходів з урахуванням екологічних обмежень у соціально-економічному розвитку, світових запасів природних ресурсів, їх розподілу між регіонами та країнами.

Регіональному – об’єднання інтересів різних країн певного регіону щодо раціонального використання та охорони ресурсів природних об’єктів регіонального значення (наприклад, морів Чорного, Балтійського, Середземного або річок Дунаю, Дніпра, Рейну тощо).

Прикордонному – створення та реалізація спільних природоохоронних угод та проектів між державами – сусідами щодо встановлення квот на викиди забруднюючих речовин, експлуатації спільних родовищ природних ресурсів, охорони окремих представників флори і фауни, які мають ареали проживання на території кількох країн.

Важливу роль у здійсненні міжнародного природоохоронного співробітництва відіграють спеціалізовані автономні установи Організації Об’єднаних Націй (ООН), які координують спільні наукові дослідження щодо *впливу людської діяльності на клімат; генетичних наслідків забруднення навколишнього середовища; раціонального використання та охорони ресурсів Світового океану; передбачення цунамі та землетрусів; запобігання шкідливого впливу мирного використання атомної енергії; підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва екологічно обґрунтованими методами; мирного освоєння космосу тощо* (рис. 8.1).

Рис. 8.1. Автономні установи Організації Об’єднаних Націй (ООН)

З громадських організацій велику роботу щодо охорони довкілля здійснює Greenpeace – Зелений світ. Головним її завданням є недопущення радіоактивного забруднення біосфери. Ця організація створена в 1971 р. в Північній Америці, нині діє в 30 країнах світу, а в Україні почала працювати з 1990 р.

Складність управління міжнародним природоохоронним співробітництвом полягає в тому, що рішення (резолуції) міжнародних організацій носять не директивний, а рекомендаційний характер і реалізуються лише після прийняття їх певною країною.

Міжнародними об'єктами охорони навколишнього природного середовища є Світовий океан, повітряний басейн, навколосемний космічний простір, Антарктида, «інтернаціональні» річки та природні ресурси, запаси яких мають міждержавне значення. Використання міжнародних природних ресурсів повинно супроводжуватися рівноправним співробітництвом, яке базується на дотриманні міждержавних домовленостей.

У розвинених країнах світу розроблені спеціальні програми охорони природи, реалізація яких спирається на дієвий економічний механізм стимулювання природоохоронної діяльності. У США цільові заходи охорони довкілля встановлює федеральне Агентство з охорони природи, а кожний штат пропонує свої конкретні заходи щодо їх реалізації, враховуючи особливості та плани розвитку галузей господарства.

У країнах Європейського Союзу реалізується стратегія екологічно орієнтованого менеджменту та екологічного підприємництва як одного з важливих напрямів екологічної модернізації виробництва. А підприємства Німеччини в обов'язковому порядку проходять екологічний аудит – перевірку відповідності їх діяльності європейським екологічним стандартам.

Розвитку міждержавної природоохоронної співпраці сприяють *міжнародні форуми з питань довкілля*, зокрема, такі як: Стокгольмська конференція ООН з навколишнього середовища (Стокгольм, 1972 р.), Нарада з безпеки та співробітництва в Європі (Гельсінкі, 1975 р.), Міжнародний конгрес у справі біосферних заповідників (Мінськ, 1983 р.), Віденська конференція захисту озонового шару (1985 р.), Глобальний форум з проблем виживання (Москва, 1990 р.), Конференція ООН з навколишнього середовища

та розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.). День відкриття Стокгольмської конференції – 5 червня – був оголошений Всесвітнім днем навколишнього середовища.

Важливу роль у вирішенні природоохоронних проблем покликані відіграти міжнародні угоди щодо потепління клімату та зменшення забруднення навколишнього середовища. У 1992 р. була розроблена Рамкова конвенція ООН «Про зміну клімату», яку підписали 154 країни, а нині дотримуються 186 країн світу.

У 1997 р. Кіотський протокол про зміни клімату ввів серію кількісних параметрів щодо зменшення викидів забруднюючих речовин, зокрема парникових газів, в атмосферу. У відповідності з прийнятими зобов'язаннями країни Євросоюзу повинні знизити викиди парникових газів до 2008-2012 рр. на 8% порівняно з рівнем 1990 р., США – на 7%, Канада – на 6%.

У 2000 р. представники 130 країн світу підписали Картахенський протокол з біобезпеки, основна мета якого захистити суспільство від добровільного створення трансгенних сортів рослин і порід тварин, у геном яких штучно вбудовані фрагменти ДНК інших видів. Цей Протокол передбачає широке залучення громадськості до вирішення питань та прийняття рішень щодо застосування в країні трансгенних живих організмів.

Нині Україна, будучи членом ООН, є суверенною стороною 18 міжнародних угод з екологічних питань, 26 багатосторонніх міжнародних договорів та 3 протоколів у галузі охорони довкілля, а також бере участь в реалізації 20 міжнародних конвенцій. Наша держава підписала понад 40 двосторонніх природоохоронних угод, насамперед із Білоруссю, Польщею, Словаччиною, Молдовою, Грузією та Росією. Динамічно розвивається співробітництво України з Данією, Австрією, Фінляндією, Нідерландами, США в галузі раціонального використання природних ресурсів, створення національних парків, управління токсичними відходами, ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи.

Україна є членом провідних міжнародних організацій, співпрацює з комітетом з екологічної політики Європейської економічної Комісії. Наша країна брала активну участь у розробці Картахенського протоколу про біобезпеку, Протоколу про воду і здоров'я до Конвенції про охорону і використання транскордонних

водотоків і міжнародних озер, Протоколу про важкі метали та Протоколу про скорочення викидів азоту і легких органічних сполук до Конвенції про транскордонне забруднення на великі відстані.

Україна була активним учасником Всесвітніх форумів у Ріо-де-Жанейро (1992 р.) та Йоганнесбурзі (2002 р.), підписала прийняті там програмні документи і реалізує їх на національному рівні.

Як учасниця Конференції 1992 р. в Ріо-де-Жанейро Україна внесла пропозицію про екологічну конверсію виробництва і взяла на себе зобов'язання забезпечувати екологізацію економіки та вирішення нагальних екологічних проблем як першочергове завдання державної політики.

15 березня 1999 р. Україна підписала Кіотський протокол, чим підтвердила послідовність своїх дій у вирішенні глобальних екологічних проблем та відданість ідеям сталого розвитку.

У 2003 р. у Києві відбулася міжнародна конференція «Довкілля для Європи», яка стала ще одним підтвердженням високого міжнародного авторитету України в галузі охорони довкілля.

Пріоритетними напрямками участі України в міжнародному природоохоронному співробітництві є:

- входження України у світовий правовий екологічний простір; застосування взаємоузгоджених заходів, спрямованих на зменшення негативного впливу глобальних змін природного середовища на людину та суспільний розвиток;

- втілення сучасної, гармонізованої з міжнародними вимогами, природоохоронної політики та системи екологічних стандартів і нормативів;

- отримання технічної допомоги у галузі охорони навколишнього середовища, ядерної та радіаційної безпеки, раціонального використання природних ресурсів;

- взаємне оперативне інформування про загрозу транскордонного забруднення; вирішення проблем, пов'язаних із ліквідацією наслідків Чорнобильської аварії;

- навчання персоналу, отримання інформації, програмних продуктів, обмін досвідом у галузі охорони навколишнього природного середовища;

- організація екологічної освіти та екологічного виховання населення.

8.2. Поняття міжнародного екологічного права

Міжнародне право навколишнього середовища – це сукупність міжнародно-правових принципів та норм, які регулюють на загальноприйнятих принципах та нормах міжнародні права між-державні суспільні відносини щодо збереження, раціонального використання міжнародних екологічних ресурсів, навколишнього природного середовища та його раціонального використання і відновлення з метою забезпечення сприятливих для життя людини якостей життя.

Міжнародне право має самостійний предмет правового регулювання міжнародних екологічних відносин, котрі за своїм змістом відрізняються від інших відносин у галузі міжнародного співробітництва, від аналогічних відносин внутрішнього екологічного права.

Кожна держава, здійснюючи право на проведення по відношенню до національної системи охорони середовища, виконує загальновизнані принципи та норми сучасного міжнародного права.

Існують наступні групи об'єктів міжнародно-правової охорони навколишнього природного середовища: екосистема Землі; національні природні ресурси; міжнародні природні ресурси.

Міжнародні природні ресурси поділяються на дві групи: а) універсальні – ті, що перебувають у спільному користуванні всіх держав та б) багатонаціональні – котрі належать двом або більше країнам чи використовуються ними.

Джерела міжнародного екологічного права поділяються на дві групи: міжнародні договори та міжнародні порядки.

Види міжнародних договорів: – *універсальні та регіональні.*

Основні *принципи міжнародного екологічного права:*

міжнародне природно-охоронне співробітництво держав та інших суб'єктів міжнародного права;

безпека навколишнього природного середовища;

оцінювання трансграничних екологічних наслідків планованої діяльності;

навколишнє природне середовище поза державним кордоном є спільним надбанням усього людства;

міжнародна відповідальність за екологічну шкоду;
свобода дослідження і використання навколишнього природного середовища та його компонентів;
раціональне використання навколишнього природного середовища та інші.

Тестові завдання

1. Міжнародні об'єкти охорони навколишнього природного середовища:

- а) Світовий океан;
- б) повітряний басейн;
- в) навколоземний космічний простір;
- г) земельні ресурси;
- д) усі варіанти вірні.

2. На якому міжнародному форумі вперше була проголошена необхідність зміни світоглядної стратегії розвитку людства та переходу на принципи сталого розвитку:

- а) Стокгольмська конференція ООН з навколишнього середовища (Стокгольм, 1972 р.);
- б) Рада з безпеки та співробітництва в Європі (Гельсінкі, 1975 р.);
- в) Глобальний форум з проблем виживання (Москва, 1990 р.);
- г) Конференція ООН з навколишнього середовища та розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.);
- д) Міжнародна конференція «Довкілля для Європи» (Київ, 2003 р.).

3. Яким міжнародним документом були започатковані основні принципи біобезпеки (застосування трансгенних живих організмів) у світі:

- а) Картахенський протокол (2000 р.);
- б) Кіотський протокол (1997 р.);
- в) Рамкова конвенція ООН «Про зміну клімату» (1992 р.);
- г) Порядок денний на XXI ст. (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.).

4. Рівні міжнародного співробітництва:

- а) локальний;
- б) глобальний;
- в) регіональний;
- г) прикордонний;
- д) усі варіанти вірні.

5. Основні форми міжнародного природоохоронного співробітництва:

- а) організація міжнародних форумів;
- б) сприяння іншим державам у ліквідації наслідків екологічних катастроф;
- в) створення міжнародних організацій, що координують спільні зусилля з охорони природи;
- г) укладення офіційних дво- та багатосторонніх природоохоронних уgrupовань
- д) усі варіанти вірні.

6. Завдання охорони здоров'я народів світу, що передбачає заходи щодо оздоровлення і підтримання належної якості оточуючого людину середовища та надання медичної допомоги населенню у місцях виникнення осередків захворювання є статутном:

- а) продовольчої та сільськогосподарської організації (ФАО);
- б) всесвітньої метеорологічної організації (ВМО);
- в) всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ).

7. Покращення харчування і підтримання життєвого рівня народів засобами підвищення продуктивності сільського господарства є статутном:

- а) продовольчої та сільськогосподарської організації (ФАО);
- б) всесвітньої метеорологічної організації (ВМО);
- в) всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ).

8. Міжнародне природоохоронне співробітництво здійснюється на наступних рівнях:

- а) глобальному, регіональному, прикордонному;
- б) глобальному, регіональному, локальному;
- в) локальному, регіональному, прикордонному;
- г) локальному, глобальному, прикордонному.

9. Як розшифровується організація ЮНЕСКО?

- а) організація з питань освіти, науки та культури;
- б) продовольча та сільськогосподарська організація;
- в) навколишнє екологічне середовище, комплексна охорона.

10. Всесвітній день охорони навколишнього середовища це :

- а) 5 червня;
- б) 6 липня;
- в) 14 квітня;
- г) 8 вересня.

Розділ 9

ПРЕДМЕТ, МЕТОД І ЗАВДАННЯ ДИСЦИПЛІНИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

1. *Предмет і об'єкт регіональної економіки*
2. *Метод і завдання регіональної економіки*

9.1. Предмет і об'єкт регіональної економіки

Вивчення будь-якої навчальної дисципліни починається зі з'ясування об'єкта та предмета дослідження.

Під *об'єктом* науки взагалі розуміють фрагмент об'єктивної реальності (матеріальні утворення, явища, категорії), що складають сферу людської діяльності та опановуються суб'єктом (людиною) пізнавально і практично. Таке визначення об'єкта науки свідчить про його відносну складність як у внутрішній будові, так і в зовнішніх зв'язках.

Це зумовлює велику множину його властивостей та функцій, яку не здатна досягнути одна окрема наука самостійно, лише на основі «своїх» методів. Тому один і той же об'єкт є, як правило, спільним для цілого ряду споріднених наук. Під *предметом* науки треба розуміти певні властивості, функції, «сторони» об'єкта, що вивчаються даною наукою на основі використання притаманної їй методології. Тобто, предмет науки відображає закони будови, відношення, властивості та функції її об'єкта.

Предмет вивчення науки – це певні властивості, аспекти об'єкта, які вивчаються наукою.

Таким чином, науки можуть мати один і той же об'єкт дослідження, але обов'язково відрізняться предметом вивчення.

Що ж досліджує та вивчає курс «Регіональна економіка» і що є його об'єктом та предметом вивчення? Певною мірою відповідь на ці питання закладені у самій назві курсу. Одним з найважливіших є питання про співвідношення категорій «об'єкт – предмет – *продуктивні сили (ПС) розміщення*».

В найбільш загальному вигляді це уявляється наступним чином: об'єктом є продуктивні сили, предметом – їх просторове розміщення. Під *продуктивними силами* розуміють сукупність засобів виробництва та людей, що користуються цими засобами. Засоби виробництва складаються з засобів праці (знаряддя праці – машини, устаткування, транспорт) та предметів праці (природні ресурси, проміжні продукти виробництва). Тобто, в сукупності продуктивних сил виділяються різні за своїм якісним змістом відносно автономні складові частини (компоненти).

Компоненти продуктивних сил перебувають у стані постійної взаємодії, що зумовлює їх цілісність. Така взаємодія в умовах конкретної (цілісної в природному, адміністративно-управлінському, господарському розумінні) території приводить до утворення різного масштабу та складності територіальних соціально-економічних систем (ТСЕС), які і є найбільш загальним об'єктом даної наукової дисципліни.

Територіальна соціально-економічна система – взаємопов'язане, взаємообумовлене, певним чином організоване поєднання різноякісних об'єктів типу «природа – населення – господарство» на цілісній території. ТСЕС – це складні динамічні системи, що постійно змінюються в часі. Кожна з них має як функціональну, так і територіальну структуру. ТСЕС – це цілісний організм, для якого властиві якісно більш складні закономірності, ніж сума закономірностей складових частин. Специфічною властивістю ТСЕС, що підкреслює її суспільно-географічну якість, є територіальність.

Предметом вивчення курсу є вивчення закономірностей та принципів територіальної організації продуктивних сил з метою раціоналізації їх розміщення для підвищення ефективності їх використання та функціонування.

Елементи просторової організації продуктивних сил (природні ресурси, людський і трудовресурсний потенціал, галузеві й міжгалузеві комплекси, наявна територіальна інфраструктура, регіона-

льні системи господарювання) є об'єктами вивчення науки розміщення продуктивних сил регіональної економіки.

Наука про розміщення продуктивних сил взаємодіє з широким колом інших наук. Вона належить до економічних наук, в основу яких покладені результати наукових досліджень природничих, географічних, геологічних і технічних наук. Результати досліджень останніх безпосередньо впливають на характер розміщення промислових об'єктів

Регіональна економіка широко використовує результати наукових досліджень галузевих економік: фінансів, економіки праці, економіки природокористування, історії народного господарства, економічної статистики, економічної кібернетики, економічної і соціальної географії, картографії тощо.

9.2.Метод і завдання регіональної економіки

Метод курсу побудований на матеріалістичній діалектиці.

Діалектика як метод – реальна логіка змістовного творчого мислення, яке відображає об'єктивну діалектику самої дійсності

Системний підхід – це напрям методології спеціально-наукового пізнання і соціальної практики, в основі якого лежить дослідження об'єктів як відповідних систем.

У наукових дослідженнях територіальної організації народного господарства використовують широкий спектр методів, серед яких провідним є *системний аналіз*. З його допомогою можна порівнювати різні варіанти розв'язання проблем удосконалення розміщення виробництва і вибрати для практичного використання кращі з точки зору інтересів регіонів і держави в цілому.

До інших методів, які використовують у регіональній економіці, належать: аналітичний і порівняльний, менш – балансовий метод, статистичний метод, нормативний, картографічний, експедиційний, економіко-математичного моделювання.

Методологія розробки теоретичних і прикладних *завдань щодо розвитку економіки* регіонів і розміщення продуктивних сил

передбачає певну послідовність проведення досліджень і охоплює наступні етапи:

програмний, що передбачає обґрунтування програми виконання завдання чи проекту: його мети, очікуваних результатів, складання кошторису, джерел фінансування тощо;

інформаційний – збирання та обробка відповідної інформації, формування паспортів досліджуваних об'єктів;

аналітичний – проведення аналізу одержаної інформації, її систематизація та інтерпретація з метою отримання наукових і практичних результатів;

модельний, який включає розроблення системи моделей прогнозування і планування для різних рівнів управління;

алгоритмічний – визначення чіткого порядку вироблення конкретних рішень щодо розміщення відповідних продуктивних сил у взаємозв'язку з існуючим територіальним економічним потенціалом;

концептуально-конструкторський – розроблення концепції, проектів, програм, опрацювання прикладних рішень, одержання пошукового результату.

Методологічні основи науки про розміщення продуктивних сил і регіональну економіку сформували основоположники ринкової теорії розміщення виробництва І. Тюнен, А. Вебер, А. Гетнер, А. Льош, В. Крісталлер, У. Ізард, ДжЛорлі, П. Хачет та ін.

Вагомий внесок у теорію регіоналізації економіки і розміщення продуктивних сил зробили вчені О. Алімов, П. Ващенко, К. Воблій, О. Діброва, С. Дорогунцов, М. Долішній, Б. Данилишин, Ф. Заставний, М. Паламарчук, М. Пістун, Ю. Пітюренко, В. Поповкін, О. Шаблій, Я. Жупанський, М. Чумаченко, В. Симоненко, Я. Фашевиця, Я. Степаненко та ін.

В умовах обмеженості ресурсної бази економічного зростання ведеться активний пошук найбільш прийнятних форм організації виробництва і розвитку соціальної сфери. В основу сучасної теорії регіоналізації економічної політики покладена модель забезпечення сталого її розвитку.

Концепція сталості передбачає досягнення збалансування економічної, соціальної та екологічної складових регіональної господарської системи, а саме: ефективне відтворення ресурсної бази

виробництва та природокористування; раціональне використання трудового, виробничого і соціального потенціалів; здійснення структуризації господарських комплексів відповідно до нових умов соціально-економічного розвитку території; формування ефективної моделі ринкового господарювання, здатності до підвищення конкурентоспроможності національних товаровиробників.

Тестові завдання

1. Що є предметом регіональної економіки ?

- а) закономірності розвитку поселень, їх пропорцій по території;
- б) закони формування спеціалізованих територіальних економічних систем;
- в) відтворення населення і виробництва;
- г) відповіді у варіанті а) і б).

2. У якому варіанті відповідей правильно подано об'єкт регіональної економіки?

- а) територія, розселення, виробництво, інфраструктура;
- б) територія, природні ресурси, транспортна система, виробництво;
- в) територія, виробнича сфера, торгівля, послуги;
- г) територія, природні ресурси, виробництво, послуги.

3. Розкрийте сутність методу регіональної економіки. Це:

- а) спосіб пізнання предмета регіональної економіки;
- б) регіональна економіка як частина національної економіки;
- в) економічна система, яка саморозвивається;
- г) усі відповіді правильні.

4. Чи є зв'язок між способом економічного мислення і результатами економіки?

- а) економічне мислення формує освіта;
- б) економічне мислення формує виробнича практика;
- в) економічне мислення формує знання законів і практики;
- г) економічне мислення може впливати на практику.

5. Назвіть пріоритети знань і практики керівників регіонального рівня управління:

- а) макроекономіка, менеджмент, маркетинг;
- б) теорія і практика управління територіальними системами;
- в) управління працею, фінансами, інвестиціями;
- г) усі пріоритети.

6. *Обґрунтуйте завдання регіональної економіки:*

- а) забезпечення стабільності економічної системи і добробуту людей;
- б) забезпечення збалансованості економічної системи і її зростання;
- в) забезпечення економічної рівноваги в регіоні і стабільності;
- г) забезпечення зростання виробництва і робочих місць.

7. *Назвіть основи формування засад управління економікою регіону:*

- а) на основі виконання рішень центральних органів влади;
- б) на основі формування повного самоуправління економікою регіону;
- в) на основі вимог об'єктивних економічних законів;
- г) на основі врахування потреб населення регіону.

8. *Назвіть основи формування кадрів регіонального управління:*

- а) обов'язкова вища освіта і знання основ економіки;
- б) обов'язкова вища спеціальна освіта і знання основ управління економікою;
- в) обов'язкова вища спеціальна освіта і знання основ суспільного аналізу;
- г) обов'язкова вища економічна освіта і знання основ управління фінансами.

9. *У якому варіанті відповідей у зростаючому за величиною регіону порядку правильно подані рівні організації регіональних економічних системі ?*

- а) мікроекономіка, макроекономіка, мезоекономіка, мегаекономіка, глобальна економіка;
- б) мікроекономіка, мезоекономіка, макроекономіка, мегаекономіка, глобальна економіка;
- в) мікроекономіка, мегаекономіка, мезоекономіка, макроекономіка, глобальна економіка;
- г) мікроекономіка, мезоекономіка, мегаекономіка, макроекономіка, глобальна економіка.

Розділ 10

ЗАКОНОМІРНОСТІ, ПРИНЦИПИ І ФАКТОРИ РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ ТА ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІКИ РЕГІОНІВ

- 1. Закономірності розміщення продуктивних сил*
- 2. Фактори та принципи розміщення продуктивних сил*

10.1. Закономірності розміщення продуктивних сил

Починаючи вивчення теми, слід враховувати, що процес розміщення відбувається як під впливом дії як об'єктивних законів та закономірностей, так і під впливом волі суб'єкта (людини).

Чистого розмежування між законами та закономірностями не існує і досить часто в науковій літературі одні й ті ж відношення чи залежності розглядаються як закони і як закономірності. Навіть у самому визначенні закони та закономірності дуже схожі.

Економічні закони – це об'єктивні закони розвитку суспільства, що відображають відносини в процесі виробництва, розподілу та споживання матеріальних благ.

Досліджуючи категорію «закономірності» розміщення продуктивних сил і регіональної економіки, слід акцентувати, що це фактично просторовий вияв окремих економічних законів.

Різниця між законом і закономірністю тут не просто у додаванні слова «територіальний», а саме: у проекції закону на територію.

Наприклад, суспільний поділ праці може існувати в певній родині, в певному колективі, а територіальний поділ передбачає економічну диференціацію простору.

Розглянемо основні закономірності розміщення продуктивних сил.

1. *Закономірність соціальної спрямованості розвитку продуктивних сил.* Базується на виробничих відносинах рівня розвитку продуктивних сил і оптимального задоволення потреб людини.

2. *Закономірність раціонального розміщення виробництва.* Впливає зі спеціального економічного закону економії праці, який регулює затрати на подолання просторової незбалансованості між регіонами видобутку, виробництва і споживання продукції.

3. *Закономірність плановірності розміщення продуктивних сил.* Відображає вимоги закону плановірного розвитку, закону економії часу, закону усупільнення праці, закону концентрації виробництва тощо

4. *Закономірність пропорційного розміщення продуктивних сил.* Ця закономірність впливає з економічного закону концентрації виробництва.

Закономірність пропорційного розміщення продуктивних сил втілює в життя положення щодо вирівнювання рівнів економічного розвитку районів, територіального зближення обробної промисловості з видобувною, раціоналізації міжрайонних економічних зв'язків.

5. *Закономірність комплексного розвитку і розміщення продуктивних сил.* Ця закономірність впливає із законів суспільного поділу праці та інтеграційних процесів.

Основними рисами комплексного розвитку економічних районів є:

- найбільш повне, економічно ефективно й екологічно виправдане використання наявного ресурсного потенціалу регіону;
- оптимальна галузева й територіальна структура господарства, яка відповідає соціальним і економічним умовам виробництва;
- тісний взаємозв'язок і збалансованість усіх ланок господарства регіону;
- провідна роль традиційних галузей для того чи іншого регіону.

Актуальність проблеми комплексного розміщення продуктивних сил у ринкових умовах господарювання постійно зростає. Головним напрямом її розв'язання є формування виробничо-

територіальних комплексів (ВТК), що є взаємообумовленим поєднанням органічно пов'язаних між собою виробництв на певній території відповідно до особливостей її ресурсної бази і транспортно-географічного положення, що забезпечують отримання максимальної кількості продукції при мінімальних витратах.

6. *Закономірність територіального поділу праці.* Знаходить відображення в процесі спеціалізації територій на виробництві певних видів продукції і послуг на основі розвинутої міжрегіональної кооперації.

7. *Закономірність територіальної концентрації розміщення і розвитку продуктивних сил.* Характеризується дією закону усуспільнення виробництва і праці, який відображає об'єктивну тенденцію зосередження виробництва в обмеженому просторі і проявляється в економії витрат за рахунок агломераційного ефекту (взаємне розміщення спільних об'єктів в одній точці).

8. *Закономірність економічної цілісності регіону.* Сутність географічної цілісності регіону полягає в органічній єдності природної, матеріальної (створеної людиною) і соціальної сфер.

9. *Закономірність глобалізації та регіоналізації розміщення і розвитку продуктивних сил.* Ринкові умови розвитку економіки характеризуються наявністю двох протилежних процесів: глобалізації економіки та регіоналізації. Глобалізація економіки проявляється через світовий ринок, який стирає межі між країнами, а регіоналізація (особливо в межах національних господарських комплексів) розвивається завдяки децентралізації господарювання як особливого типу територіального управління економічними відносинами.

10.2. Фактори та принципи розміщення продуктивних сил

Фактори розміщення продуктивних сил (РПС) – це сукупність матеріальних об'єктів, природних, соціально-демографічних, господарських та просторових явищ і відносин, що суттєво впливають на процеси і результати територіальної організації виробництва, а в більш широкому розумінні на територіальну організацію

ТСЕС. Зрозуміло, що на досить складний (як за змістом, так і за формами) процес розміщення продуктивних сил впливає велика різноманітність факторів, які можна згрупувати наступним чином:

- Природно-ресурсні.
- Екологічні.
- Техніко-технологічні.
- Демографічні.
- Соціальні.
- Загальноекономічні.
- Суспільно-географічні.
- Суспільно-політичні.
- Історичні.
- Національно-етнічні.

Принципи розміщення продуктивних сил – це вироблені людиною (суб'єктивно) на основі вивчення законів, процесів, факторів і форм розміщення виробництва правила цілеспрямованого впливу (управління) на розміщення виробництва. При цьому визначальний вплив на характер принципів повинна мати кінцева мета управління – оптимізація територіальної соціально-економічної системи держави.

Принцип раціональності розміщення виробництва передбачає: наближення матеріаломістких, енергомістких, водомістких виробництв до джерел сировини, палива, енергії, води; наближення трудомістких галузей до районів і центрів зосередження трудових ресурсів, що сприяє ефективному використанню трудових ресурсів за статтю, віком, кваліфікацією; наближення масового виробництва малотранспортабельної продукції до місць її споживання (хлібопечення, молоко, будівельні матеріали тощо); запобігання зустрічним перевезення однотипної продукції, сировини, матеріалів, палива з одного регіону до іншого; обмеження надмірної концентрації промислових об'єктів у великих містах, одночасне надання переваги малим і середнім містам, колишнім райцентрам; охорона навколишнього середовища і забезпечення нормальних, екологічних умов проживання населення.

Принцип комплексного розміщення виробництва. Впливає з однойменної закономірності та передбачає: комплексне використання природно-ресурсного потенціалу, включаючи вторинні ресу-

пси та відходи від виробничих процесів; раціональне використання трудових ресурсів шляхом створення у регіоні структури виробництв з розмаїтим контингентом робочої сили; налагодження ефективних виробничих зв'язків між підприємствами регіону; створення єдиної виробничої і соціальної інфраструктури з метою ефективного обслуговування локальних виробничих комплексів та населених пунктів, розташованих на певній території.

Принцип збалансованості і пропорційності розміщення виробництва передбачає дотримання збалансованості між виробничими потужностями, обсягом виробництва, з одного боку, та наявністю сировинних, енергетичних, трудових, земельних, фінансових ресурсів регіону – з іншого.

Принцип внутрішньодержавного та міжнародного територіального поділу праці. За цим принципом держава повинна розвивати такі галузі й різновиди виробництва, для яких вона має найкращі умови й продукція яких користується попитом на світовому ринку і є конкурентноздатною.

Принцип збереження екологічної рівноваги передбачає формування еколого безпечного типу господарства, раціональне використання природно-ресурсного і трудового потенціалів регіону.

Принцип обмеженого централізму полягає в органічному поєднанні стратегічних інтересів країни й інтересів регіонів, підприємств, населення.

Принцип вирівнювання рівнів економічного і соціального розвитку регіонів та областей передбачає зближення територій за інтегральними показниками, що характеризують кінцеву результативність їх господарської діяльності, зокрема виробництво внутрішнього валового продукту на душу населення.

Дотримання принципів розміщення продуктивних сил є основою регіональної політики держави: перевага регіональних інтересів над галузевими, відомчими, над інтересами окремих виробництв; всебічне врахування економічних, технологічних, етнічних, екологічних та соціально-демократичних передумов розміщення продуктивних сил і розвитку регіону з наданням переваги соціально-економічному спрямуванню; пріоритет інтенсивного, ресурсозберігального підходу до розміщення продуктивних сил при обмеженні матеріаломісткого виробництва

Ефективність принципів розміщення виробництва визначається сукупністю критеріїв раціональності його розміщення, головними серед яких є підвищення економічної ефективності виробництва та поліпшення умов життя людей.

Тестові завдання

1. *Об'єктивні закони розвитку суспільства, що відображають відносини в процесі виробництва, розподілу та споживання матеріальних благ – це:*

- а) економічні принципи;
- б) економічні закони;
- в) економічні фактори;
- г) економічні закономірності.

2. *Регулювання затрат на подолання просторової незбалансованості між регіонами видобутку, виробництва і споживання продукції – це:*

- а) закономірність соціальної спрямованості розвитку продуктивних сил;
- б) закономірність раціонального розміщення виробництва;
- в) закономірність плановірності розміщення виробництва;
- г) закономірність пропорційності розміщення продуктивних сил.

3. *Виробничі відносини рівня розвитку продуктивних сил і оптимального задоволення потреб людини – це:*

- а) закономірність соціальної спрямованості розвитку продуктивних сил;
- б) закономірність раціонального розміщення виробництва;
- в) закономірність плановірності розміщення виробництва;
- г) закономірність пропорційності розміщення продуктивних сил.

4. *Відображення в законах плановірного розвитку, економії часу, усунювання праці, концентрації виробництва – це:*

- а) закономірність соціальної спрямованості розвитку продуктивних сил;
- б) закономірність раціонального розміщення виробництва;

- в) закономірність плановірності розміщення виробництва;
- г) закономірність пропорційності розміщення продуктивних сил.

5. Сукупність матеріальних об'єктів, природних, соціально-демографічних, господарських та просторових явищ і відносин, що суттєво впливають на процеси і результати територіальної організації виробництва – це:

- а) фактори розміщення продуктивних сил;
- б) принципи розміщення продуктивних сил;
- в) закономірності розміщення продуктивних сил.

6. Вироблені людиною на основі вивчення законів, процесів, факторів і форм розміщення виробництва правила цілеспрямованого впливу (управління) на розміщення виробництва – це:

- а) фактори розміщення продуктивних сил;
- б) принципи розміщення продуктивних сил;
- в) закономірності розміщення продуктивних сил.

7. Збалансованість між виробничими потужностями, обсягом виробництва, з одного боку, та наявністю сировинних, енергетичних, трудових, земельних, фінансових ресурсів регіону – з іншого – є принципом:

- а) раціональності розміщення виробництва;
- б) комплексного розміщення виробництва;
- в) збалансованості і пропорційності розміщення виробництва;
- г) внутрішньодержавного та міжнародного територіального поділу праці.

8. Формування еколого безпечного типу господарства, раціональне використання природно-ресурсного та трудового потенціалів регіону – це принцип:

- а) раціональності розміщення виробництва;
- б) комплексного розміщення виробництва;
- в) збалансованості та пропорційності розміщення виробництва;
- г) збереження екологічної рівноваги.

9. Дотримання принципів розміщення продуктивних сил є основою:

- а) регіональної політики держави;

- б) регіональної політики регіону;
- в) політики підприємства.

10. Зближення територій за інтегральними показниками, що характеризують кінцеву результативність їх господарської діяльності, зокрема виробництво внутрішнього валового продукту на душу населення – це принцип:

- а) раціональності розміщення виробництва;
- б) комплексного розміщення виробництва;
- в) збалансованості та пропорційності розміщення виробництва;
- г) вирівнювання рівнів економічного і соціального розвитку регіонів.

Розділ 11

ЕКОНОМІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ГОСПОДАРСТВА

- 1. Територіальна структура господарства як основа економічного районування*
- 2. Суспільно-географічне районування України*
- 3. Економічне районування*

11.1. Територіальна структура господарства як основа економічного районування

Відаючи належне безумовній науковій і практичній значимості категорій «економіко-географічний район», «соціально-економічний район», «природно-господарський район», «еколого-економічний район», необхідно відмітити їх істотну спільну рису: всі вони відображають певний (окремий) аспект («зріз», бік) загального складного процесу територіальної диференціації життя суспільства. Найбільш повно, на нашу думку, цей процес відображується у тих випадках, коли дослідник оперує складними різноякісними об'єктами, що виступають як триєдина цілісність («природа–населення–господарство»). З позицій регіональної економіки (як міждисциплінарної навчально-наукової дисципліни) такі об'єкти доцільно ідентифікувати як «територіальні соціально-економічні системи», а в більш широкому розумінні – як суспільно-географічні системи (комплекси). Тобто, категорія суспільно-географічної системи є найбільш повним відображенням просторово-територіального розвитку суспільства. Під *суспільно-географічною системою* слід розуміти цілісно-відмежовану територіальну єдність взаємопов'язаних компонентів діяльності суспільства. Таким чином, для

адекватного відображення складного багатогранного процесу просторово-територіальної диференціації та інтеграції життя суспільства необхідно застосувати категорію «суспільно-географічний район», матеріальною та змістовною основою якого є суспільно-географічна система (комплекс).

В основі утворення суспільно-географічного району лежить *процес територіально-виробничого комплексоутворення* взаємообумовленого територіального поєднання підприємств та видів людської діяльності, при якому досягається відносно високий ефект (економічний, соціальний, екологічний) за рахунок підбору підприємств відповідно до природних, економічних, демографічних, транспортних умов території та її географічним положенням. Таким чином, *основою (ядром)* суспільно-географічного району є *територіально-виробничі комплекси (ТВК)*: сукупність взаємопов'язаних і взаємообумовлених компонентів суспільного виробництва, що формується в межах компактною території.

Головними ознаками ТВК є високий рівень спеціалізації виробництва; диверсифікація (багатогалузевість); наявність допоміжних (доповнюючих) і обслуговуючих галузей та сфери нематеріального виробництва відповідно до розвитку галузей спеціалізації та потреб населення; наявність всередині ТВК постійних виробничо-економічних зв'язків; відносна компактність території.

ТВК розрізняють:

а) *за характером виробництва* – промислові, агропромислові, інфраструктурні;

б) *за територіальними масштабами* – локальні (міські, районні), регіональні (обласні, міжобласні), зональні.

У найзагальніших рисах можна сказати, що суспільно-географічний район утворюється в результаті тісних територіальних зв'язків між природними, господарськими та соціально-демографічними компонентами певної території і його можна уявити як територіальну соціально-економічну систему відповідного рівня ієрархії. Тобто, *суспільно-географічний район* – це цілісна територія, яка характеризується певною спеціалізацією і комплексно-пропорційним характером діяльності суспільства.

В результаті сукупного впливу факторів суспільно-географічний район має складну структуру, основними виявами якої є

функціонально-компонентний, функціонально-територіальний та функціонально-управлінський аспекти.

Функціонально-компонентна структура району – це співвідношення між галузями господарства або видами діяльності людей. За своєю роллю галузі району поділяються на головні, базові, супутні, додаткові, місцеві і обслуговуючі.

Головні галузі – це галузі спеціалізації району, що визначають його місце в системі географічного поділу праці, формують його функціональний профіль.

Базові галузі забезпечують розвиток господарства району, постачаючи сировину та паливо.

Супутні галузі формують побічні гілки головних галузей за рахунок спільного використання сировини або відходів останніх. Розвиток супутніх галузей є одним з виявів господарської комплексності району.

Додаткові (доповнюючі) галузі – це такі галузі, розвиток яких в районі є необхідним, але вони не зв'язані технологічно з головними галузями.

Місцеві (підсобні) галузі задовольняють внутрішні потреби господарства та населення району, вони не залежать від спеціалізації господарства району.

Обслуговуючі галузі представлені об'єктами виробничої (постачання енергії, води, тепла) та соціальної (наукові, культурні, побутові, медичні послуги) інфраструктури.

Функціонально-компонентний склад господарства суспільно-географічного району визначає дві його найважливіші ознаки: спеціалізацію та комплексний розвиток.

Під *спеціалізацією* району розуміють переважний розвиток декількох галузей його господарства (видів діяльності) відповідно до найсприятливіших для цих галузей передумовами, що дозволяє досягти високого рівня економічної ефективності цих галузей зокрема та всього господарства району в цілому.

Комплексний розвиток району – це доцільна технологіко-економічна і соціальна збалансованість розвитку всіх галузей діяльності людини згідно з умовами та ресурсами району та потребами країни. Поняття комплексності передбачає збалансованість усіх сфер життєдіяльності: матеріального виробництва, сфери послуг,

інфраструктури, розміщення і зайнятості населення, природно-ресурсного потенціалу.

Функціонально-територіальна структура району – це склад, співвідношення та просторове розміщення форм територіального зосередження виробництва (промислового пункти, центри, вузли, агломерації, райони; сільськогосподарського виробничо-територіальні типи господарств, агротериторіальні комплекси; транспорту пункти, центри, вузли, системи; будівництва та інфраструктури інфраструктурно-територіальні комплекси різних рівнів; сфери послуг центри обслуговування населення, територіальні системи сфери послуг; міжгалузеві утворення агропромислові територіальні комплекси, міжгалузеві територіально-виробничі комплекси; інтегральні утворення суспільно-географічні підрайони різних рівнів, територіальні соціально-економічні системи). Цілеспрямоване формування раціональної територіальної структури району є головним завданням РПС.

Зараз з'явилося багато схем суспільно-географічного районування, які хоч і відрізняються між собою, але спираються на спільні *критерії районування*, до яких належать: наявність вузлової проблеми, що виникає на основі конкретно територіального поєднання господарства, населення та природно-ресурсного потенціалу; ефективність функціонування виробничих циклів та їх просторова обумовленість; наявність господарських «ядер» (господарських вузлів, центрів та їх систем); інтенсивність суспільно-географічних зв'язків; історичні особливості формування територіально-господарської цілісності району; рівень життя населення та його просторова диференціація.

11.2. Суспільно-географічне районування України

Аналіз викладених у літературі схем суспільно-географічного районування (А. Голіков, Ф. Заставний, М. Паламарчук, М. Пістун, В. Поповкін, Д. Стеченко, О. Шаблій) дає підстави для уявлення сучасної мережі суспільно-географічних районів України в наступному вигляді.

А. Великі суспільно-географічні райони (регіони), які істотно відрізняються між собою за такими ознаками як географічне положення; природні умови, масштаби і структура природно-ресурсного потенціалу структура та спеціалізація господарства.

Б. Основні суспільно-географічні райони (макроекономічні райони).

На основі пропозицій сучасних вчених щодо доцільності економічного районування Кабінет Міністрів України запропонував наступну мережу економічних районів:

1. *Столичний* (Київська, Чернігівська, Житомирська області).

2. *Подільський* (Вінницька, Тернопільська, Хмельницька області).

3. *Карпатський* (Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька області).

4. *Північно-західний* (Волинська та Рівненська області).

5. *Центральний* (Черкаська і Кіровоградська області).

6. *Північно-Східний* (Харківська, Полтавська, Сумська області).

7. *Донецький* (Донецька і Луганська області).

8. *Придніпровський* (Дніпропетровська і Запорізька області).

9. *Причорноморський* (Автономна Республіка Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська області і м. Севастополь).

В. Суспільно-географічні мезорайони – цілісні в суспільно-географічному розумінні утворення, що відповідають території адміністративної області, великої групи адміністративних районів (внутриобласні суспільно-географічні райони), великі агломерації. Прикладом таких районів можуть бути північний район Полтавської області, Київська агломерація і т.п.

Г. Суспільно-географічні мікрорайони – території декількох (або одного) адміністративних районів окремих місцевостей, вузлів. Обґрунтування районів цього рівня є важливим та відповідальним завданням, оскільки саме на основі мікрорайонів створюється вся «піраміда» суспільно-географічних районів. На цьому рівні доцільно виділяти:

– низові мікрорайони (відповідають території низового адміністративного району);

- місцеві (локальні) мікрорайони (адекватні території декількох сільськогосподарських підприємств);
- первинні мікрорайони – взаємообумовлена цілісність природних, господарських та соціально-демографічних об'єктів у межах території, співмірної з розміром сільськогосподарського підприємства.

Практично кожна країна, що має відносно великі райони, має внутрішні територіальні відмінності в структурі та потенціалі природних ресурсів, у ступені та напрямі їх господарської освоєності, в характері, тенденціях та проблемах соціально-економічного розвитку. Тому в межах країни виділяються окремі території, що за сукупністю своїх елементів та характером їх розвитку відрізняються від інших територій.

11.3. Економічне районування

Регіональна політика – це сфера управління економічним, соціальним та політичним розвитком країни у регіональному аспекті. Науково-обґрунтована регіональна політика є особливо актуальною і для України. Країна не може бути високорозвиненою, якщо в розвитку її регіонів спостерігаються значні диспропорції. Метою регіональної політики України має бути забезпечення ефективності та дієвості функціонування господарського комплексу регіонів та забезпечення гідних умов для життя населення. Через регіональну політику переломлюється один із принципів РПС – принцип обмеженого централізму – органічне поєднання стратегічних інтересів держави та інтересів окремих регіонів.

Таким чином, *процес районування території* – це поділ її на частини, відносно однорідні в природному та спеціально-економічному аспектах, що й визначає їх спеціалізацію. Спеціалізація в широкому розумінні є відображення економічного профілю регіону. Регіональна спеціалізація може бути внутрірегіональною, міжрегіональною та міжнародною. Галузі спеціалізації поділяються на профільні (мають велику питому вагу в структурі господарства регіону) та непрофільні (мала питома вага в структурі господарства регіону).

Економічне районування – це науково обґрунтований поділ країни на економічні райони, що склалися історично або формуються в процесі розвитку продуктивних сил на основі суспільного поділу праці.

Метою економічного районування є відображення внутрідержавних регіональних особливостей розвитку та розміщення продуктивних сил, а на основі їх урахування раціоналізації територіальної організації продуктивних сил в країні, що має забезпечити максимальну ефективність функціонування господарства та гідні умови життя населення.

Основними *принципами економічного районування* є:

1. *Адміністративний* – принцип узгодження межі економічних районів узгоджуються з національними та адміністративними. Визначає єдність економічного районування та територіального політико-адміністративного устрою.

2. *Економічний* – принцип цілісності. Кожний економічний район розглядається як цілісна спеціалізована територіальна частина народногосподарського комплексу країни з певним комплексом допоміжних та обслуговуючих галузей.

3. *Природний* – принцип урахування особливостей природного середовища. Стосовно природного середовища, то воно враховується в економічному районуванні, оскільки впливає на структуру та характер розвитку продуктивних сил.

Щодо особливостей районування з точки зору формування регіональної економічної політики головними проблемами регіонів є:

слаборозвинуті (відсталі) регіони;

депресивні регіони;

прикордонні регіони (області).

Слаборозвинуті регіони традиційно мають низький рівень життя порівняно з більшістю регіонів країни. Регіони цієї групи перебувають у стані застою. Для них характерна слаборозвинута галузева структура, науково-технічний потенціал, соціальна сфера, політичні, етнічні та екологічні проблеми. Виробництво ВВП на душу населення менше 50% від середнього по країні, такий самий і розмір грошових доходів. В основному такі регіони розміщені на периферії.

Депресивні регіони – це просторово локальні утворення, в яких через економічні, політичні, соціальні, екологічні та інші причини перестають діяти стимули саморозвитку. Тут немає підстав розраховувати на самостійний вихід із кризової ситуації. Депресивними треба вважати регіони, в межах яких темпи спаду виробництва, рівня життя, зростання негативних тенденцій у сфері зайнятості, демографії, соціальних послуг тощо вищі за макро-регіональні та загальнодержавні. Ці райони могли втратити своє економічне значення в результаті різних причин: зменшення попиту на промислову продукцію, зниження конкурентоспроможності, вичерпання мінерально-сировинних ресурсів, погіршення геологічних умов тощо.

Прикордонні регіони. Відіграють важливу роль у забезпеченні безпеки, міжнародного співробітництва та організації прикордонної торгівлі. Поняття «прикордонний регіон» означає, що територія, яка до нього належить, перебуває під впливом державного кордону.

Проблемність (перспективність) прикордонних регіонів визначається в основному особливістю і характером сусідства. Якщо немає можливостей для масштабного співробітництва, то ці райони стають периферійними і, відповідно, відстають від інших територій в економічному розвитку. Прикордонні райони мають специфічні особливості в інтеграційному процесі – бар'єрність та контактність, завдяки яким вони забезпечують їх взаємну адаптацію.

Тестові завдання

1. Назвіть складові елементи територіальної структури економіки:

- а) населення і розселення, природні умови і ресурси;
- б) виробництво і споживання, транспортна і виробнича інфраструктура;
- в) земля, ліси, води, корисні копалини, шляхи;
- г) відповіді у варіантах а) і б).

2. Які зв'язки характеризує територіальна структура економіки?

а) між складовими елементами обмеженої території, що змінюється під впливом чинників;

б) між складовими елементами обмеженої території, що не змінюється під впливом чинників;

в) між складовими елементами обмеженої території, що їх змінює центральна влада;

г) між складовими елементами обмеженої території, що їх змінює регіональна влада.

3. Що характеризують парні тенденції одного і того самого явища, виявлені в процесі просторового аналізу?

а) районоутворення;

б) районування;

в) розмежування економічних районів;

г) усі відповіді правильні.

4. Які з властивостей характерні процесу районоутворення?

а) диференціювання, нівелювання, концентрування, деко-
нцентрування;

б) розмежування, з'єднання, виділення, сполучення;

в) агломерування, деагломерування, поляризація, деполя-
ризація;

г) відповіді у варіантах а) і в).

5. Назвіть постійні чинники районоутворення:

а) поселення, шляхи, виробничі об'єкти;

б) води, ґрунти, ліси, сума вегетаційних температур;

в) віддаленість між населеними пунктами, рельєф, корисні
копалини;

г) відповіді у варіантах а) і б).

6. Назвіть змінні чинники районоутворення:

а) поселення, шляхи, виробничі об'єкти;

б) води, ґрунти, ліси, сума вегетаційних температур;

в) віддаленість між населеними пунктами, рельєф, корисні
копалини;

г) відповіді у варіантах а) і б).

7. Обґрунтуйте поняття економічного районування:

а) об'єктивний процес формування економіки окремої те-
риторії;

б) суб'єктивний поділ країни на окремі райони;

- в) обґрунтований поділ країни на економічні райони;
- г) усі відповіді правильні.

8. *Який природно-територіальний таксон характеризують прояви явищ, що відсутні на інших територіях?*

- а) зону;
- б) ареал;
- в) басейн;
- г) відповіді у варіантах а) і в).

9. *Які елементи територіальної організації виробництва характеризують агломерація, мегаполіс, населений пункт?*

- а) поселення;
- б) виробництво;
- в) інновації;
- г) відповіді у варіантах б) і в).

10. *Який природно-територіальний таксон характеризують прояви явищ, що визначають види господарської діяльності?*

- а) зону;
- б) ареал;
- в) басейн;
- г) відповіді у варіантах а) і в).

Розділ 12

РЕГІОН У СИСТЕМІ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПОДІЛУ ПРАЦІ

- 1. Поділ праці та регіоналізація економіки*
- 2. Теорії та концепції територіальної економіки*

12.1. Поділ праці та регіоналізація економіки

Оскільки територія країни неоднорідна за географічними, національними, демографічними, економічними, соціальними та іншими ознаками, уявляється природна потреба поділу території, її виділення відносно однорідних одиниць за кожною з ознак або їхнім сполученням, прийнятих за основу розподілу. При цьому для позначення міри розподілу території крім регіону вживаються різні терміни: район, зона, ареал тощо. За своїм змістом термін «район» є синонімом поняття «регіон».

У рамках Європейського економічного співтовариства розроблене загальне для всіх країн поняття регіону. Ознакою, за якою ту або іншу територію можна представити як відносно самостійну одиницю, служить її соціально-економічна єдність із усією національною економікою, тобто економічні процеси, які мають перебіг на ній, повинні відображати певні закономірності суспільного відтворення, що формуються під впливом взаємозалежних економічних, соціальних і природних факторів. Цьому розумінню відповідає таке визначення регіону: «Під *регіоном* варто розуміти територіально-спеціалізовану частину народного господарства країни, що характеризується єдністю та цілісністю відтворювального процесу». Оскільки регіон і територія співвідносяться як частина й ціле,

можна виділити визначення територіального й регіонального управління. *Територіальне управління* означає регулювання процесів суспільного відтворення з метою підвищення його ефективності за рахунок удосконалювання територіального поділу праці та міжрайонних зв'язків. Територіальне управління є виключним правом уряду й покликане забезпечити реалізацію соціально-економічної стратегії суспільного відтворення з урахуванням особливостей територіального аспекту. Регіональне управління має справу з відтворювальними процесами, локалізованими на конкретній території. Отже, *регіон* є не тільки підсистемою соціально-економічного комплексу країни, а й відносно самостійною його частиною із закінченим циклом відтворення, особливими формами прояву стадій відтворення й специфічними особливостями соціальних і економічних процесів.

Структура регіону. Структура як сукупність стійких зв'язків об'єкта забезпечує його цілісність, тобто зберігає основні властивості при різних зовнішніх і внутрішніх змінах. Поняття структури співвідноситься з поняттям системи й організації в такий спосіб: якщо система характеризується безліччю проявів деякого складного об'єкта (його елементи, будова, зв'язки, функції й та ін.), то структура виражає лише те, що залишається стійким, відносно незмінним при різних перетвореннях системи.

Нерозривний зв'язок системи й структури пояснюється тим, що перша має потребу в структурі як «кістяку», здатному додати необхідної сили «зчеплення» всім її складовим частинам, «забезпечити міцне і стійке її буття як цілого, стабільне й ефективне її функціонування як цілого, прогресивний й ощадливий її розвиток як цілого».

Основна функція структури полягає в тому, щоб забезпечити системі внутрішню міцність, стабільність, високий ступінь взаємодії всіх її компонентів.

Регіон – це складна система, що включає такі структурні елементи, як природне середовище, виробничу й соціальну сфери. Центральною ланкою й найважливішою структурною складовою цієї системи є населення регіону.

Природне середовище є сукупністю природних умов існування суспільства.

Соціальне середовище являє собою систему життєзабезпечення, що впливає на соціально-відтворювальний процес, забезпечує умови життєдіяльності.

Господарський механізм регіону включає конкретні форми господарювання, систему виробничих відносин. У *структурі організаціїно – господарського механізму виділяють:*

блок управління (побудова організаційних структур управління виробництвом, менеджмент);

блок планування, прогнозування, розробку цільових програм;

блок регулювання (ціноутворення, фінансування, страхування, кредитування, оподаткування, матеріальне та моральне стимулювання);

блок обліку та контролю, економічного аналізу.

Населення – це найбільш динамічна складова частина природно-господарського комплексу. Найважливішою характеристикою населення є його потреби, що постійно зростають, змінюються, визначають структуру суспільного виробництва й темпи його розвитку. На суспільній свідомості потреби перетворюються в інтереси, які трансформуються в безпосередні мотиви діяльності людини.

Поняття «*потреба*» має два рівні. З погляду індивіда це деякі необхідні умови життя й продовження роду з урахуванням певного якісного рівня, заданого не тільки фізіологічними потребами, а й уявленням про якість життя. З погляду суспільства – це суспільні відносини у зв'язку з можливостями споживання матеріальних і духовних благ. Ці відносини розширюють або звужують, а також трансформують можливості задовольняти потреби, але не змінюють суті першого рівня розуміння потреб людей.

Розглядаючи потреби як щось єдине й нерозривне, котре складається з матеріальних, енергетичних та інформаційних компонентів, що частково компенсують один одного, й виникнення наслідків, які різняться за часом, виділяють *п'ять основних груп потреб*.

А. Біологічні (анатомо-фізіологічні, фізичні) потреби представлені групою потреб людини, що спричиняють її виживання й збереження фізичного здоров'я.

Б. Психологічні потреби людини.

- В. Етнічні потреби.
- Г. Соціальні потреби людини.
- Д. Трудові потреби.
- Е. Економічні потреби.

Остання група потреб включає не абсолютно специфічні економічні потреби, відокремлені від інших потреб людини. Економічна необхідність виникає лише тоді, коли людина прагне задовольнити якісь інші свої потреби.

Всі складові регіонального комплексу взаємозалежні. При цьому жодна з груп потреб, а отже й підсистем навколишнього середовища не може замінити одна одну або бути виведеною із загальної системи. Підсистеми здатні лише підсилювати або послабляти дії одна одної, але не знімати цих впливів, наприклад, природний кліматичний дискомфорт може бути тільки ослаблений соціальним оптимумом. Відставання у рівні розвитку окремої складової системи неминуче викличе негативні наслідки у всіх інших і втрату ефективності в цілому всього комплексу.

12.2. Теорії та концепції територіальної економіки

Теорії розміщення виробництва започаткував німецький економіст Йоган Тюнен (1783–1850) У своїй роботі «Ізольована держава в її відношенні до сільського господарства і національної економії», він заклав основи теорії розміщення аграрної економіки. Вперше її було видано 1826 р. в Гамбурзі, й досі вона зберігає своє методологічне значення для вивчення проблем розміщення сільськогосподарського виробництва.

Застосовуючи метод абстракції, Й. Тюнен змодельовував гіпотетичну ізольовану державу. Вона складається з одного міста, розташованого в центрі великої, абсолютно однорідної у всіх напрямках рівнини, щоб виявити вплив саме чинника відстані на вигідність ведення сільського господарства і транспортування продукції галузі. У такій державі навколо міста утворюються концентричні пояси. У них панує своя система землеробства і виробляється чітко передбачений набір продуктів, які реалізуються на єдиному центральному

ринку міста. Оскільки всі інші умови однакові, саме відстань від міського базару і зумовлені нею транспортні витрати впливають на спеціалізацію та рівень інтенсивності господарювання.

Отже, Й. Тюнен, абстрагуючись від зміни рівня техніки, впливу зовнішнього ринку, доводив, що під впливом зниження цін на землю і робочу силу від центру держави до периферії та зростанням вартості транспортних витрат навколо міста (промислового центру) концентрично розташовуються пояси спеціалізації сільського господарства «вільного» приміського господарства, де виробляється нетранспортабельна продукція рослинництва і тваринництва (овочі, картопля, молоко). Тут значні капіталовкладення на одиницю площі, в землю вноситься багато добрив, інтенсивно використовується кожний клаптик землі під культури, що забезпечують вищий прибуток. Цей пояс має значну аналогію із сучасним приміським сільським господарством.

Засновник *«теорії штандорту»* А. Вебер у праці «Теорія розміщення промисловості» абстрагується від дії законів ринкової економіки, оскільки об'єктом побудови своєї теорії обирає ізольовану господарську територію. У зв'язку з цим вченому закидають, що він сконструював чисту теорію, суть якої полягає в тому, що виробництво розміщується за принципами найменших витрат, а розміщення промисловості визначається трьома чинниками, або, як він їх називає, «орієнтаціями»: транспортною, робочою, агломерацією.

Найдоцільнішим місцем розміщення нового промислового підприємства А. Вебер вважає те місце, де підприємство працювало б з найменшими витратами виробництва. Виходячи з елементів собівартості промислового продукту, він розрізняє два чинники або «орієнтації, що впливають, на процес розміщення основного промислового виробництва країни: транспортну орієнтацію та орієнтацію на дешеву робочу силу.

Транспортна орієнтація передбачає, що підприємство за інших однакових умов буде збудовано там, де сукупність транспортних витрат на доставку сировини і на вивезення готового продукту споживачеві є найнижчою. Водночас капіталіст може будувати промислові підприємства там, де є дешева робоча сила. Пізніше ці чинники А. Вебер доповнив третім, який назвав агломерацією зосередження в

одному місці багатьох промислових підприємств, що зменшувало б витрати виробництва передусім при будівництві нових.

Далі, при відшуканні штандарту за транспортними витратами розрізняються дві умови: 1) коли матеріал при переробці остаточно без залишків входить у готовий продукт – «чисті матеріали» (бавовняне волокно, залізо) і 2) коли в процесі обробки одержуються відходи, які надалі не використовуються в основному виробництві – «ваговтрачальні або грубі матеріали» (вугілля, залізна руда).

Ці якості сировини разом з вагою продукту, що перевозиться, та довжиною відстані, яка додається, впливають на розмір транспортних витрат і зсувають штандорт промисловості (місце розміщення промислового підприємства) до пунктів мінімальних транспортних витрат. Відношення ваги локалізованих матеріалів до ваги продукту називається матеріальним індексом. Уся сукупна вага товарів, що просуваються від матеріальних складів до центрів виробництва і від нього до місць споживання (матеріали плюс готові продукти) називається штандортною вагою.

Для кожного виду продукту має бути побудована геометрична фігура, що утворена з'єднанням пунктів споживання з оптимальними матеріальними складами – «матеріальними компонентами».

Німецький економіст Август Льош (1906–1945) більш глибоко розкрив теоретичні проблеми розміщення капіталістичного господарства, спробував вирішити проблему оптимального розміщення уже не одного підприємства, а сукупності їх у певній галузі. Визначальним чинником *при розміщенні промислових підприємств* А. Льош вважав отримання максимального прибутку. Правильно вибраним місцем для окремого підприємства в умовах вільної економіки, на його думку, є точка, що забезпечує отримання максимального чистого прибутку. Теорію найменших витрат А. Вебера А. Льош піддав критиці. Головну помилку А. Вебера він вбачав у тому, що той завжди шукав місце для розміщення підприємства, де воно могло б працювати з найменшими витратами. А. Льош же правильно вважав орієнтацію на місце, що забезпечує максимальний прибуток. А. Льош, на відміну від Й. Тюнена і А. Вебера, вперше в західній економічній науці розглядав теорію не тільки промислового «штандарту», а й сільського господарства, торгівлі, міст. Саме А. Льош підняв теорію розміщення на макроекономіч-

ний рівень дослідження. Об'єктом його дослідження було як окреме підприємство, так і територіальна структура господарства.

Будь-який товар, за теорією А. Льоша, має свій максимальний радіус збуту, за межами якого реалізація його стає не вигідною.

Далі слід відзначити, що більша частина концепцій, покликаних стимулювати і регулювати розвиток господарства, вирізняються своїм прагматичним змістом, спрямованістю на вирішення практичних питань, які стоять перед суспільством. Вимоги практики зумовили широку математизацію економічних наук, у тому числі й пов'язаних з розміщенням виробництва.

У системі наукових підходів до дослідження конструктивних аспектів розміщення продуктивних сил винятково актуальне значення мають територіальні аспекти. По-перше, розміщення є суто територіальним. По-друге, воно неминуче пов'язане із залученням до потреб промислового та пов'язаного з ним будівництва на значних територіях.

Прийняті в практиці вихідні положення ґрунтуються на концепції, яку можна назвати *концепцією територіальних обмежень*. Сутність її зводиться до обмеження просторового пошуку для локалізації тих або інших виробництв у раніше визначених регіонах. Інші ж території ще на стадії передпроектних пошуків виключають з можливої зони розміщення.

Зазначена концепція рекомендує пошук найбільш прийнятних варіантів просторової організації продуктивних сил лише в конкретному регіоні, у межах якого рекомендується знаходити конкретну точку розміщення підприємства, яке належить спорудити. Однак, якщо регіон вибрано неправильно, то кращий у його межах просторовий варіант не буде відповідати найбільш прийнятним із важливих.

Концепція територіальних обмежень не дає змоги вибрати найобґрунтованіший варіант просторової локалізації промислового підприємства, оскільки доцільна точка розміщення може знаходитись у регіоні, який попередньо виключається як просторова база пошуку.

Незважаючи на те, що зіставляються умовні показники, неприйнятність концепції територіальних обмежень вибору місця для

будівництва нового або реконструкції діючого промислового підприємства є очевидною.

Отже, концепція просторових обмежень не дає можливості ефективно вирішувати актуальні проблеми удосконалення територіальної організації продуктивних сил на сучасному етапі. Така концепція має враховувати специфіку просторової локалізації галузей як видобувної, так переробної індустрії.

В останнє десятиріччя в ряді досліджень набула поширення модифікація концепції просторових обмежень, яку умовно можна назвати концепцією територіальних можливостей населених пунктів, насамперед міст, у межах яких і розміщується більша частина об'єктів промислової діяльності. Сутність її полягає в тому, що наявність у межах міста вільних територій, виділених під промислове і пов'язане з ним будівництво, розглядається як важлива умова, що регулює просторову локалізацію промислового виробництва.

Концепція просторових можливостей міст у кінцевому підсумку орієнтує на соціально доцільне та економічно виправдане використання земель для промислового і пов'язаного з ним будівництва. Значення земельних ресурсів як важливого чинника розміщення продуктивних сил і регіонального розвитку неухильно зростає, що зумовлено зростанням дефіцитності земель. У регіональних умовах проблема раціонального відчуження земель сільськогосподарського використання для потреб промисловості набуває винятково важливого економічного значення. Цим пояснюється посилена увага до земельних (територіальних) ресурсів при дослідженні проблем розміщення продуктивних сил і розвитку регіонального господарства України.

Тестові завдання

1. Обґрунтуйте сутність поділу праці:

- а) спеціалізація виробництва;
- б) кооперація виробництва;
- в) комбінація виробництва;
- г) інтеграція виробництва,

2. У якому варіанті відповідей обґрунтовано загальний поділ праці?

- а) пастух, рільник, лікар, учитель та ін.;
- б) тваринництво, освіта, торгівля тощо;
- в) промисловість, сільське господарство і т. ін. ;
- г) в усіх варіантах.

3. У якому варіанті відповідей обґрунтовано одиничний поділ праці?

- а) пастух, рільник, лікар, вчитель і т. ін.;
- б) тваринництво, освіта, торгівля тощо;
- в) промисловість, сільське господарство і т. ін.;
- г) в усіх варіантах.

4. У якому варіанті відповідей обґрунтовано частковий поділ праці?

- а) пастух, рільник, лікар, вчитель і т. ін.;
- б) тваринництво, освіта, торгівля тощо;
- в) промисловість, сільське господарство і т. ін.;
- г) в усіх варіантах.

5. Як формується просторовий поділ праці?

а) на основі одиничного, часткового, загального поділу праці;

б) на основі концентрації праці і капіталу при освоєнні природних ресурсів чи розширенні існуючих поселень;

в) вірнішою є відповідь у варіанті б), ніж у варіанті а);

г) Вірними є відповіді у варіантах а) і б).

6. Який рівень поділу праці здебільшого формує виробничі об'єкти – підприємства?

- а) одиничний;
- б) частковий;
- в) загальний;
- г) територіальний.

7. Який рівень поділу праці здебільшого формує виробничі об'єкти – промислові центри, аграрні райони?

- а) одиничний;
- б) частковий;
- в) загальний;
- г) територіальний.

8. Який рівень поділу праці здебільшого формує промислові чи транспортні вузли, агломерації, економічні райони?

- а) одиничний;
- б) частковий;
- в) загальний;
- г) міжнаціональний.

9. Який рівень поділу праці здебільшого формує мегаекономічні райони, мегаполіс, агломерації?

- а) одиничний;
- б) частковий;
- в) загальний;
- г) міжнаціональний.

10. Які методи є в основі формування теорії регіональної економіки?

- а) метод функціонального аналізу;
- б) метод просторової оцінки;
- в) метод статистичного аналізу;
- г) відповіді у варіантах а) і в).

Розділ 13

СУТНІСТЬ, МЕТА І ЗАВДАННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

- 1. Сутність та мета регіональної політики*
- 2. Цілі регіонального управління*

13.1. Сутність та мета регіональної політики

Досліджуючи дану тему, необхідно відзначити, що розширення самостійності та повноважень органів місцевого самоврядування в умовах переходу до ринку зумовлює потребу в розвитку регіональних досліджень з метою конструктивного підходу до наукового обґрунтування управління регіональним розвитком.

Останній органічно пов'язаний з іншими не менш важливими і складними процесами: формуванням ринкових відносин, розгортанням нових форм власності, пріоритетним соціальним розвитком, а також з екологічною та демографічною ситуацією.

Політика регіонального розвитку є складовою загальнодержавної політики щодо соціально-економічних та суспільно-політичних перетворень в Україні.

Вона спрямована, зокрема, на підвищення ролі регіональних і місцевих органів управління у здійсненні реформ та розбудові держави.

Одним з важелів удосконалення територіальної організації суспільства стає політика регіонального розвитку, орієнтована на становлення механізмів управління формуванням господарських адміністративно-територіальних систем усіх типів та просторових

рівнів. Вона покликана забезпечувати комплексно-пропорційний розвиток територій з максимальним урахуванням місцевих умов і ресурсів.

Об'єктами політики регіонального розвитку є територіальні утворення, які слід розглядати як системи певного підпорядкування, в межах яких здійснюються державне управління та місцеве самоврядування.

Суб'єктами її виступають центральні, регіональні та місцеві органи державної виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, які виходячи із своєї компетенції, вирішують питання, пов'язані з соціально-економічним розвитком регіонів.

Основна мета сучасної державної політики регіонального розвитку в Україні полягає у збереженні та зміцненні політичної стабільності, територіальної цілісності, соціальної та економічної єдності держави на основі раціонального територіального поділу праці, поєднання інтересів різних регіональних спільностей із загальнодержавними інтересами, створення відносно однакових можливостей для плідної життєдіяльності населення в усіх регіонах України.

У сучасних умовах місцевим органам влади й управління надана можливість вирішувати проблеми розвитку регіонів на основі власної фінансово-економічної бази, ефективного використання комунальної власності, територіальних ресурсів і надання законодавством повноважень.

При цьому суттєво зменшується пряме управління із центру з боку державних структур, але залишається цільове фінансування окремих проектів, пільгові кредити з метою регулювання регіональних пропорцій у розвитку регіонів.

Загальнодержавна стратегія розміщення продуктивних сил має узгоджуватися з завданнями комплексного й ефективного розвитку економіки регіонів.

За центральними державними структурами мають бути закріплені питання регулювання територіальних народногосподарських пропорцій, рівнів соціально-економічного розвитку регіонів, проведення соціально-демографічної, природно-ресурсної, інвестиційної та містобудівної політики, а також розробка міжрегіональних стандартів, вимог, норм і нормативів.

13.2. Цілі регіонального управління

Визначення *цілей регіонального управління* в перехідний період для України належить до числа найактуальніших і найважливіших в управлінській теорії і практиці. Справа не тільки в тому, що методологія регіональних цілей до цього часу ще не сформована – проблема має більш глибокий зміст. Регіон з усією сукупністю своїх складових ніколи в постсоціалістичний період не виступав суб'єктом формування цілей управління на території (крім хіба що експерименту з раднаргоспами). В зазначеному контексті йому тільки відводилась роль засобу реалізації державних цілей, причому в умовах, коли про ціну їх досягнення ніхто особливо не турбувався.

В умовах трансформації регіонального управління відповідно до ринкових умов на засадах демократії і децентралізації надання цій підсистемі об'єктивного, науково-обґрунтованого і раціонального характеру є наріжним каменем формування оптимальної управлінської системи.

В економічній теорії *цілі управління* прийнято класифікувати за такими ознаками: змістом, термінами і рівнем управління.

Розглянемо більш детально сутність визначених цілей.

За змістом визначають:

- економічні цілі регіону, які закріплюють систему економічних відносин;
- матеріальна основа функціонування регіональної системи;
- соціальні цілі відображують взаємозв'язок між елементами регіональної системи, стан і рівень життя людей;
- політичні цілі охоплюють комплексний, цілісний, збалансований і якісний розвиток регіону;
- ідеологічні цілі характеризують програмні вимоги тих чи інших партій і суспільних організацій, які переважають в органах регіональної влади;
- релігійні цілі несуть у собі етичні і моральні проблеми віруючої частини населення регіону.

За терміном дії визначають:

- стратегічні цілі, що включають у себе найсуттєвіші результати вищого рівня регіонального управління;

– тактичні цілі як сукупність «мішеней» або майбутнього кінцевого результату, який визначається на рівні середньої ланки регіонального управління;

– оперативні цілі реалізуються через систему рішень на нижчому рівні регіонального управління.

За важливістю цілі регіонального управління можна поділити на основні і додаткові.

Основні цілі – це такі, яких необхідно обов’язково досягти.

Додаткові – яких бажано досягти, але не обов’язково, наприклад, поліпшення інформаційного забезпечення населення регіону тощо.

За ознакою рівня управління прийнято виділяти цілі: народно-господарські, міжгалузеві, міжрегіональні, галузеві, регіональні, а також цілі підприємств і організацій різних форм власності та їх структурних підрозділів.

З цього переліку найбільшої уваги заслуговують державні й регіональні цілі.

Державні цілі стосовно регіонів мають чітко виражений матеріальний зміст, це:

– підвищення рівня самозабезпеченості регіонів за рахунок власних матеріальних, фінансових і трудових ресурсів;

– стабільність розвитку регіональних відтворювальних процесів, недопущення некерованих міграційних потоків, соціальних вибухів;

– сприяння створенню в регіонах належної ринкової інфраструктури, підприємницької активності та розвитку зовнішньоекономічних зв’язків;

– стимулювання розвитку науково-технічного прогресу за рахунок використання наявного інтелектуального потенціалу;

– однорідність розвитку усіх без винятку регіональних систем з метою досягнення середньовизначеної норми якості життя;

– участь у виконанні найважливіших державних програм регулювання економічного розвитку;

– підтримка зусиль регіону у вирішенні питань освіти, охорони здоров’я, фізкультури і спорту;

– політична стабільність;

- підтримка ефективності і повнота використання історично-культурного потенціалу на основі розвитку туризму і пропаганди культури.

Щодо *регіональних цілей*, то системний аналіз дозволяє виділити найважливіші з них:

- досягнення збалансованості економічного і соціального розвитку регіонів з урахуванням необхідності підвищення рівня і якості життя населення;

- удосконалення структури народного господарства регіону стосовно створення ефективних виробництв, збільшення внеску всіх суб'єктів господарської діяльності в розвиток економіки;

- раціоналізація розміщення продуктивних сил у системі «держава-регіон»;

- налагодження вигідних зовнішньоекономічних і міжрегіональних зв'язків з обміну продукцією і послугами;

- задоволення потреб населення у найважливіших групах продовольчих і непродовольчих товарів, розширення сфери побуту і соціального забезпечення населення;

- раціональне використання місцевих мінерально-сировинних ресурсів і територій, збереження екологічної рівноваги і охорона навколишнього середовища.

Одним із головних *завдань розвитку регіонального управління* в період становлення ринкових відносин є визначення реальних цілей розвитку, заради досягнення яких регіональна організація формується, функціонує і розвивається як цілісна система.

Основними *завданнями економіки* перехідного періоду є наступні:

- визначення взаємозв'язків між виробництвом та потребами соціально-економічного розвитку держави;

- рекомендації для поточного та перспективних напрямків структурної перебудови економіки регіону;

- прогнозування темпів росту виробництва;

- прогнозування відтворювальних процесів;

- моделювання єдиної територіально-галузевої системи виробничих, фінансових, цінових, природних чинників стабілізації економіки регіону;

- розробка фінансово-кредитних, податкових та бюджетних важелів стимулювання виробничих процесів.

Тестові завдання

1. *Що виражає економічна політика в умовах ринку?*

- а) заходи для зміцнення держави;
- б) стратегічні дії суб'єктів ринку у своїй сфері;
- в) заходи соціального захисту всім громадянам;
- г) стратегія підтримки сфери виробництва і послуг

2. *Як розуміють регіональну економічну політику?*

- а) практичну діяльність держави в регіонах;
- б) практичну діяльність регіонів на основі законодавства;
- в) підтримку підприємств, розміщених у регіонах;
- г) усі варіанти припустимі.

3. *На що насамперед має бути спрямована регіональна економічна політика?*

- а) на продуктивне й ефективне функціонування підприємств у регіоні;
- б) на створення робочих місць і соціального захисту в регіоні;
- в) на вирішення стратегічних завдань держави в регіоні;
- г) на створення вільних економічних зон у регіоні.

4. *Які складові регіональної економічної політики є пріоритетними?*

- а) інституційна, національна, ринкова, соціальна;
- б) фінансова, виробнича, економічна;
- в) інтеграційна, торговельна, екологічна, військова;
- г) відповіді у варіантах а) і б).

5. *У регіональній економічній політиці пріоритетне місце відводиться:*

- а) виробникам регіону;
- б) адміністрації і самоврядуванню регіону;
- в) державі в регіоні;
- г) усім відповідно до функцій.

6. *Які структурні зміни політики підприємства впливають на прискорення їх адаптації до ринкових умов?*

- а) удосконалення управління, обліку, гарантійного обслуговування;
- б) створення відділу маркетингу, ресурсів капіталовкладень, поглиблення спеціалізації виробництва продукції;

в) посилення зв'язків з управлінням регіону, держави, торговельних фірм;

г) відповіді у варіантах а) і б).

7. Які з перелічених функцій є в основі економічної політики влади регіону?

а) ефективність підприємств, ринок праці, соціальна і ринкова інфраструктура, екологія;

б) бюджети держави, населених пунктів, підприємств;

в) вирішення стратегічних завдань держави в регіоні;

г) посилення інтеграційних процесів регіону з іншими регіонами.

8. Які принципи проведення економічної політики владою регіону?

а) гармонізація соціальних відносин у регіоні;

б) економічний моніторинг і визначення завдань собі й держави;

в) розмежування функцій держави, підприємств і влади регіону, збалансованість зв'язків;

г) усі відповіді правильні.

9. Які аспекти економічної політики держави в регіоні?

а) забезпечення економічної самодостатності регіонам;

б) демонополізація;

в) наповнення бюджетів усіх рівнів;

г) відповіді у варіантах а) і б).

10. Назвіть пріоритети політики оптимізації регіональних економічних структур:

а) адекватність рівнів правової бази і організації виробництва вимогам дії об'єктивних економічних законів;

б) регіональні результати виробництва повинні відповідати вимогам розширеного відтворення капіталу;

в) регіональним результатам виробництва повинна відповідати платоспроможність споживачів;

г) усі перелічені пріоритети правильні.

Розділ 14

МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

- 1. Роль держави в управлінні регіональною економікою*
- 2. Регіональна система управління і регулювання*

14.1. Роль держави в управлінні регіональною економікою

Державне управління та його складова – державне регулювання регіональною економікою – одна з найважливіших проблем економічної та управлінської теорії. Кейнсіанське обґрунтування економічної ролі держави визначило на кілька десятиліть посилення втручання держави в регіональну економіку. Але на певному етапі досить відчутно виявилися обмеження цього процесу. Розширення державного сектора, на чому базувалось підвищення економічної ролі держави, привело до звуження ринково-конкурентного середовища і послаблення впливу ринкового механізму на розвиток регіональної економіки.

Провідні держави – США і Великобританія – виробили нову політику, яка увійшла в історію під назвою «рейгономіка» та «тетчеризм», спрямовану на роздержавлення економіки, приватизацію державного майна для того, щоб посилити ринкове середовище, дію конкуренції і завдяки цьому досягти подальшого розвитку економіки. Безперечно, цей світовий досвід має велике теоретичне та практичне значення.

Проблеми економічної ролі держави, зокрема на регіональному рівні, виявились ще більш актуальними в трансформаційній економіці. На першому етапі соціально-економічних перетворень

все робилося для реформування адміністративно-командної системи та властивої їй системи управління, послаблення економічної функції держави і зменшення її впливу. В умовах, коли ринок ще не склався, а ринковий механізм ще не працював, зменшення економічної ролі держави призвело до подальшої розбалансованості регіональної економіки, поглиблення економічної кризи, безробіття, неймовірного зростання інфляції, масового зубожіння народу.

Досвід переконливо показав, що в умовах ринкових трансформацій необхідно забезпечити досить ґрунтовну економічну роль держави. Але, як видно зі світового досвіду, в міру зростання ринку, посилення дії ринкового механізму потрібно знаходити нове поєднання економічної ролі держави, її системи управління і регулювання регіональної економіки з ринково-конкурентним механізмом функціонування і розвитку національної економіки. На другому етапі ринкових перетворень відбувається посилення економічної ролі держави, вдосконалення форм і методів державного управління і регулювання регіональною економікою.

Отже, особливістю ринково-трансформаційної економіки є те, що потрібно змінювати співвідношення між економічною роллю держави і ринковим механізмом з урахуванням посилення дії ринку і властивих йому механізмів.

Процеси кардинальних політичних, економічних і соціальних перетворень, що відбуваюся в Україні, активізували проблеми управління територіальним розвитком.

Водночас на прийняття управлінських рішень на регіональному рівні впливають глобалізація, мегатенденції сучасного світового господарства, які знаменують його перехід до інформаційного суспільства, встановлення довгострокових цілей, використання новітніх технологій (у тому числі в публічному управлінні), поширення децентралізації, здійснення демократії співучасті в процесах управлінської демократії.

Сучасний розвиток світової економіки свідчить, що головною рушійною силою будь-якої національної господарської системи є регіони. Саме на рівні регіонів вирішуються питання відтворення продуктивних сил, реалізуються проекти соціально-економічного розвитку, задовольняються ключові соціальні потреби населення.

Саме показники розвитку регіональної економіки виступають критерієм визначення рівня економічного розвитку держави в цілому.

Тому дослідження регіонального управління економічними процесами, формування нової якості територіального управління стає надзвичайно важливим науково-практичним завданням. Роль держави щодо забезпечення розвитку регіонів у сучасному світі не обмежується лише регуляторними функціями: стимулювання економічного зростання, раціонального використання трудового потенціалу, забезпечення прогресивних зрушень у галузевій і територіальній системах, підтримки експорту продукції та послуг.

Головною метою державного управління регіонального розвитку стає забезпечення економічної й соціальної стабільності, захист вітчизняних виробників на світових ринках, правовий перерозподіл доходів громадян, гармонізація майнових відносин, зміцнення існуючого ладу, демократизація управління, транзит держави в європейські та євроатлантичні структури тощо.

Нова якість регіонального розвитку як об'єкта державного управління є складною системою взаємопов'язаних елементів зі своєю специфічною структурою, культурою та рівнем розвитку, яка суттєво впливає на соціально-економічну ситуацію в державі і безпосередньо залежить від неї щодо упровадження дійових механізмів власної динаміки зростання, вирішує низку внутрішніх проблем стосовно ефективного використання всіх наявних ресурсів на засадах самозабезпечення та самодостатності.

Також слід відзначити, що механізм реалізації політики регіонального розвитку має забезпечуватися правовими та економічними важелями.

До перших належать сукупність законодавчих і нормативних актів, що регулюють відносини між суб'єктами регіональної політики, форми та методи її здійснення. Серед економічних важелів найважливішим є формування фінансових ресурсів, які давали б можливість забезпечити здійснення відповідних регіональних програм.

Тобто, передумовами нової державної політики щодо регіонів мають стати:

- створення системи випереджального аналізу можливих наслідків уже існуючих негативних тенденцій, об'єктивації і розв'язання проблем, які можуть призвести до кризових явищ;

- забезпечення стратегічного планування регіонального розвитку для того, аби відійти від хибної практики «гасіння пожеж», яка виправдовує необмежене втручання центру;

- вирошування кадрового потенціалу як особливого інтелектуально-вольового ресурсу, спроможного вивести державу з системної кризи. Створення необхідних спеціальних структур та умов, які б генерували нове покоління управлінської еліти, використовуючи при цьому сучасні освітні технології;

- налагодження процесу ухвалення політичних рішень щодо змін у системі регіонального самоуправління, місцевого самоврядування і на рівні самих регіонів і в центрі;

- створення єдиного інформаційного та комунікативного поля, в якому рішення щодо регіональної політики стануть частиною єдиного політичного процесу демократизації суспільства.

Першим кроком у механізмі реалізації державної політики щодо регіонів може стати аналіз переваг та недоліків реалізації вищенаведених способів розв'язання проблеми регіонального розвитку за наступними критеріями:

- державна цілісність та державна безпека;
- інтеграція України до європейської спільноти;
- конкурентоспроможність регіонів та їх вихід на міжнародні ринки;

- інноваційний і технологічний розвиток промисловості;
- єдиний інформаційний простір для державних програм;
- прозорість процедур ухвалення політичних рішень;
- сприяння локальним ініціативам та проектам;
- ефективність використання ресурсів (людських, організаційних, фінансових, природних);

- випереджальне вирішення соціальних та етнічних конфліктів;

- реформування системи підготовки та підвищення кваліфікації управлінських кадрів для державних, центральних та місцевих органів влади і самоврядування.

14.2. Регіональна система управління і регулювання

Одне з головних завдань регіональної політики полягає у всебічній підтримці регіонів, які за об'єктивними критеріями і показниками поступаються аналогічним територіальним утворенням.

Державна політика сприяння розвитку депресивних і проблемних регіонів здійснюється засобами грошово-кредитного, фінансового, цінового, податкового, інвестиційного впливу на поліпшення соціально-економічного стану територій. Депресивним (проблемним) регіоном вважається компактне утворення (населений пункт чи їх сукупність), в межах якого темпи спаду виробництва у розрахунку на одного мешканця, середньомісячні доходи працюючих, рівень безробіття, забезпеченість населення соціальними послугами, ступінь дотаційності місцевого бюджету та інші соціально-економічні індикатори значно поступаються середнім загальнодержавним.

На підставі інтегральної оцінки економічного, фінансового, екологічного, соціального стану території законодавчо встановлюють її депресивний статус.

Економічно слаборозвинуті регіони визначають на основі таких показників: норма безробіття, кількість претендентів на одне вакантне місце, розмір сукупного доходу (заробітна плата плюс доходи від присадибного/дачного господарства), масштаб згортання виробництва в головних галузях промисловості, сільського та лісового господарства та їх питома вага у структурі зайнятості, щільність населення.

Головним питанням у підході до проблеми регіональної політики є те, як ми розуміємо її зміст. Чи це є розподілом дотацій, чи підтримкою розвитку?

Відповісти на це питання можна лише завдяки більш широкому контексту державної політики та її цілей. Це – економічне зростання через розвиток підприємницької ініціативи, децентралізація, інноваційний, технологічний розвиток тощо. У цьому контексті стрижнем регіональної політики має бути самостійний розвиток регіонів у рамках державної політики.

Для того, щоб самостійний розвиток не став причиною занепаду держави, потрібно змінити бачення понять «регіон» і «регіональні права та повноваження».

Регіон не може в цьому контексті (держави) сприйматися як відокремлена територіальна одиниця. Регіон повинен мати повноваження регулювати та розпоряджуватись тим, за що він може нести повну відповідальність. Те ж, за що регіональні суб'єкти не можуть нести відповідальності, є прерогативою держави (армія, магістральні інфраструктури тощо).

Основою дієспроможності регіонів є надання їм можливості розпоряджатися тими фінансами, які забезпечують виконання їхніх повноважень. Ці кошти не повинні виходити за межі регіону, вони мають працювати в ньому. Цей процес диференціації рівнів та форм повноважень є важливою складовою здійснення регіональної політики.

Регіональну політику не можна здійснювати лише завдяки адміністративній реформі. Потрібно розвивати процес визначення і узгодження інтересів та ініціатив різних суспільних груп. Щодо регуляції цього процесу, то треба передусім розробити адміністративні та правові механізми і норми, а не навпаки: спочатку закони, а потім сама собою практика дій.

Механізм реалізації регіональної політики потребує таких засобів, як проекти, програми, стратегії, спроможності та механізми їхньої розробки і реалізації. Для цього і в регіонах, і в центрі повинні працювати такі люди та інституції, які мають відповідну фахову підготовку та можуть впливати на процес проведення регіональної політики наведеними вище засобами. Очевидно, що надання такої можливості є одним із головних напрямків здійснення регіональної політики.

Тестові завдання

1. На яких принципах повинна формуватися система управління регіоном?

- а) дотримання рішень центральних органів влади;
- б) ефективності підприємств регіону і гуманізації відносин;

- в) формування бюджету регіону і створення робочих місць;
- г) залучення капіталовкладень, створення робочих місць і захист.

2. Пріоритети чийх насамперед інтересів треба враховувати при формуванні системи управління регіоном?

- а) держави;
- б) регіону;
- в) підприємств регіону;
- г) усі пріоритети однакові.

3. Чи правильно розмежовано сфери діяльності в регіоні держави, місцевої влади, підприємств регіону?

- а) уряд регулює ринок на основі правових і економічних методів з місцевою владою;
- б) уряд не втручається у діяльність підприємств у регіоні;
- в) правильно;
- г) неправильно.

4. На що повинна впливати держава в регіоні?

- а) на реалізацію державних стратегічних інтересів;
- б) на досягнення балансу взаємних інтересів суб'єктів регіональної економіки;
- в) на зміцнення виробництва стратегічно важливих галузей в регіоні;
- г) на зменшення безробіття та забруднення довкілля у регіоні.

5. Як необхідно трансформувати державне управління і регулювання економікою в Україні?

- а) посилити вертикальну систему управління;
- б) посилити горизонтальну систему управління;
- в) посилити роль регіонального управління;
- г) відповіді у варіантах б) і в).

6. На що треба орієнтувати суб'єктів регіональної економіки в умовах ринку?

- а) на державне управління і фінансування;
- б) на самоуправління і самофінансування;
- в) на регіональне управління і фінансування;
- г) усі орієнтири основні.

7. Яка з концепцій галузевої системи управління у регіоні краще відповідає засадам ринкової економіки?

- а) за вектором «згори – вниз»;
- б) за вектором «уряд – підприємство»;
- в) за вектором «знизу – вгору»;
- г) усі однаково важливі.

8. Через які аспекти економічного механізму треба сформувати систему управління регіональною економікою?

- а) посилення державного впливу на виробничу діяльність у регіоні;
- б) посилення місцевої влади в управлінні економікою на її території;
- в) відсутність впливу держави і місцевої влади на управління виробництвом у регіоні;
- г) ефективність виробництва і фінансову самодостатність підприємств.

9. Назвіть принципові засади і переваги у формуванні системи управління регіоном:

- а) державна адміністрація;
- б) органи самоврядування;
- в) державна адміністрація і органи самоврядування;
- г) органи самоврядування і державна адміністрація.

10. Розкрийте основи державної теорії управління:

- а) децентралізація державної влади і залучення територіальної громади;
- б) становлення публічної влади, муніципальної влади;
- в) фінансова залежність регіону від держави;
- г) усі відповіді правильні.

Розділ 15

ГОСПОДАРСЬКИЙ КОМПЛЕКС УКРАЇНИ, ЙОГО СТРУКТУРА І ТРАНСФОРМАЦІЯ В РИНКОВИХ УМОВАХ

- 1. Сутність і структура господарського комплексу*
- 2. Промисловість України і форми її територіальної організації*
- 3. Розвиток та розміщення господарського комплексу України*

15.1. Сутність і структура господарського комплексу

В економічній теорії національну економіку позначають різними ідентичними за змістом поняттями: «народне господарство», «національне господарство», «суспільне господарство», «національна економіка».

Сутність національно-господарського комплексу України.
Це господарська система, яка історично сформувалася у певних територіальних (національних) межах.

Національна економіка – конституційно, економічно й організаційно єдина система взаємопов'язаних галузей і сфер діяльності людей, які характеризуються відповідною пропорційністю, взаємозумовленим розміщенням на обмеженій державними кордонами території.

Міжнародний поділ праці зумовив створення міжнародних ринків, покупцями і продавцями на яких є не стільки окремі виробники, скільки країни. Своєю продукцією на таких ринках вони представляють усю національну економіку, її структуру й обсяги виробництва, продукцію, а водночас суспільство, народ, націю, які це створили. Тим, наскільки економічна система задовольняє

потреби власного суспільства і наскільки її продукція потрібна у світі, визначаються місце і роль суспільства, його господарства серед інших суспільств.

Усі народи земної кулі розвивалися як окремі роди, общини, народності, нації, об'єднані територією, засобами виробництва, виробничими відносинами. Така економіко-територіальна спільність і стала основою національних традицій господарювання, національної мови, культури. Самобутність мови, побуту, культури сформували самобутність господарювання.

Національну економічну систему характеризують:

ознаки національного суверенітету: незалежність; національна державність; суверенітет законотворчості; суверенітет виконавчої влади; суверенітет господарської діяльності; суверенітет зовнішньоекономічної діяльності;

ресурсо-виробничі ознаки: трудовий потенціал; науковий і техніко-технологічний потенціал; природно-ресурсний потенціал; національна власність;

господарсько-організаційні ознаки: національна фінансово-кредитна система; національна грошова одиниця; національна митна система; національна система управління і регулювання; національна транспортна система; національна виробнича інфраструктура;

товарообмінні ознаки: внутрішні ринки товарів, робіт і послуг; внутрішні ринки цінних паперів; система виходу на світові ринки.

Ознаки національного *суверенітету* утверджуються конституцією і законами країни, спрямованими на регулювання економічних, соціальних, політичних і міжнародних відносин.

Ресурсо-виробничі ознаки виявляються через *фізично-якісні* та *економічні* критерії оцінки продуктивних сил.

Господарсько-організаційні ознаки втілюються у національній системі обороту елементів продуктивних сил, національному економічному управлінні та регулюванні.

Національну систему обороту елементів продуктивних сил утворюють такі системи: грошова – національна грошова одиниця, система грошового обігу; фінансова – фінанси держави, підприємств, населення; кредитна – кредитні установи, кредитні ресурси, правові та економічні умови кредитування.

Національне економічне управління і регулювання утворюють: макроекономічне – процеси народонаселення, обсяг і структура виробництва національного продукту, пропорції національно-господарського комплексу, індекси цін і курс національної грошової одиниці; регіональне – процеси зайнятості, діяльність місцевих бюджетних установ комунальної інфраструктури; мікроекономічне – процеси формування обсягів і структури виробництва, забезпечення ефективності використання основного, трудового й обігового капіталів, реалізації продукції, отримання прибутків і виконання зобов'язань перед державними та регіональним бюджетами.

Товарообмінні ознаки виявляються: у соціальній значущості продукту; здатності задовольнити потреби людини; якості товарів і послуг; ціні одиниці товарів і послуг; конкурентоспроможності товарів і послуг на їх сегментах ринку; співвідношенні попиту і пропозиції на тих чи інших сегментах ринку.

15.2. Промисловість України і форми її територіальної організації

Промисловість України – найважливіша галузь виробництва, яка включає підприємства, що здійснюють видобування й заготівлю природної сировини, виробництво засобів виробництва й товарів споживання (заводи, фабрики, шахти, електростанції, комбінати тощо). Промисловість створює основну частину національного доходу і валового суспільного продукту. Вона виробляє понад 41% обсягу випуску продукції галузей економіки (в основних цінах) і налічує 9105 промислових підприємств (об'єднань), що перебували на самостійному балансі. Від розвитку промисловості значною мірою залежить рівень задоволення безпосередніх потреб населення. Внаслідок поглиблення територіального поділу праці, процесів спеціалізації й кооперування відбувається її галузева диференціація й формується галузева структура, що показує склад галузей, кількісні та якісні співвідношення і зв'язки між ними.

Галузь промисловості – це сукупність підприємств (об'єднань), що характеризується: єдністю економічного призначення виробленої продукції, однорідністю перероблюваної сировини й

основних матеріалів, спільністю технологічного процесу й виробничо-технічної бази, професійним складом кадрів і специфічними умовами праці.

Для характеристики галузевої структури промисловості використовують різні *показники*: кількісні, структурні, а також виробничі зв'язки.

Кількісні показники визначаються питомою вагою галузей у загальному обсязі виробленої продукції, загальною чисельністю робітників і вартістю основних виробничих фондів. *Структурні зміни в промисловості* – це зрушення у питомій вазі галузей та темпах їх розвитку.

Для характеристики виробничих зв'язків (міжгалузових і внутрігалузових) використовуються *показники частки продукції галузі*, яка надходить на подальше промислове перероблення до інших галузей, і частки внутрігалузового споживання продукції.

За характером виробництва і предметів праці промисловість буває *видобувна і обробна*.

Видобувна промисловість об'єднує галузі, зайняті видобуванням сировини, а також палива з надр землі, вод і лісів. Вона включає підприємства й організації з видобутку палива (вугілля, нафти, природного газу, горючих сланців, торфу); підприємства з видобутку і збагачення залізних марганцевих руд, руд кольорових металів, нерудних корисних копалин і лісозаготівлі.

Обробна промисловість – це сукупність галузей промисловості, підприємства яких обробляють і переробляють сировину й матеріали. Відповідно до прийнятої класифікації до промисловості України належать 18 укрупнених галузей: електроенергетика, паливна промисловість, чорна металургія, кольорова металургія, хімічна і нафтохімічна, машинобудування і металообробка, лісова, деревообробна і целюлозно-паперова; промисловість будівельних матеріалів; скляна і фарфоро-фаянсова; легка; харчова; мікробіологічна; борошномельно-круп'яна і комбікормова; поліграфічна.

Структура промисловості України може бути представлена в генералізованому вигляді: за міжгалузовими комплексами, серед яких виділяють паливно-енергетичний, металургійний, машинобудівний, хімічний, лісопромисловий, будівельний, соціальний, агропромисловий. Провідне місце займають міжгалузові комплекси, які

спеціалізуються на виробництві сировини, палива, енергії (паливно-енергетичний і металургійний).

За особливостями виробництва товарів і надання послуг в Україні можна виділити наступні *типи виробничих спеціалізацій* областей:

- 1) промислово-сільськогосподарсько-транспортно-рекреаційна (АРК);
- 2) промислово-сільськогосподарсько-транспортна (Івано-Франківська, Миколаївська, Полтавська, Рівненська, Сумська області);
- 3) промислово-транспортна (Дніпропетровська, Запорізька, Донецька області);
- 4) сільськогосподарсько-промислово-транспортна (Вінницька, Волинська, Житомирська, Тернопільська, Чернівецька, Чернігівська області);
- 5) промислово-транспортно-сільськогосподарська (Київська, Харківська області);
- 6) транспортно-сільськогосподарсько-промислова (Черкаська область);
- 7) промислово-сільськогосподарська (Хмельницька область);
- 8) транспортно-промислово-сільськогосподарська (Одеська область);
- 9) сільськогосподарсько-транспортно-промислова (Закарпатська, Кіровоградська і Херсонська області).

Важливою особливістю територіальної організації промисловості України є формування її *територіальної структури*. Основними її елементами виступають: *промислові райони, вузли, центри і пункти*.

Промисловий район – інтегральний район з переважаючим значенням промислового виробництва як головної галузі виробничої спеціалізації (Донбас, Придніпров'я та ін.). В Україні виділяються також галузеві промислові райони, які утворюються поєднанням і виробничими взаємозв'язками підприємств однієї або кількох галузей промисловості.

Промисловий вузол – зосередження на обмеженій території виробничо-територіального поєднання підприємств, що склалося історично або формується. Підприємства промислового вузла об'єднані між собою економічними і виробничими зв'язками, еди-

ною виробничою і соціальною інфраструктурою. Це забезпечує в межах промислового вузла ефективне використання економічних і природних ресурсів.

Промисловий центр – місто або селище міського типу, де зосереджено кілька промислових підприємств і які є основною спеціалізованою містоутворювальною галуззю.

Промисловий пункт – промислове підприємство разом з поселенням, яке виникло при ньому.

Удосконалення територіальної структури промисловості на основі подальшого розвитку процесів територіальної організації виробництва, територіальної концентрації, спеціалізації, кооперування і комбінування виробництва, раціонального розміщення підприємств і формування промислових комплексів є одним з найважливіших завдань територіальної організації виробництва.

Територіальна концентрація є процесом зосередження виробництва в центрах, вузлах, агломераціях, районах. Територіальна спеціалізація – це участь промислових центрів, вузлів, районів тощо в територіальному поділі праці певними видами продукції і послуг.

Територіальне кооперування – це:

1) регулярні, спеціально обумовлені технологічні зв'язки між спеціалізованими підприємствами одного чи різних промислових центрів, які є важливою умовою комплексного розвитку господарства як у цілому, так і на окремих територіях;

2) зв'язки підприємств, які використовують спільні об'єкти інфраструктури, енергетичні, транспортні чи складські засоби.

Територіальне комбінування – це зосередження в одному центрі (вузлі) кількох підприємств, пов'язаних спільною чи комплексною переробкою певної сировини, її послідовною переробкою (гірничо-збагачувальний, металургійний комбінати).

Дуже важливими для економічної стабілізації і подальшого зростання є структурні зрушення в промисловості, реформування її структури на засадах випереджального розвитку наукоємних галузей, виробництва товарів народного споживання та галузей, що забезпечують науково-технічний прогрес в усіх ланках народного господарства, експортних та імпорто-замінюючих виробництвах.

15.3. Розвиток та розміщення господарського комплексу України

Внаслідок територіального розподілу праці в межах України формуються економічні райони – ділянки країни, які відрізняються особливою господарською спеціалізацією. Дев'ять нинішніх економічних районів складені на основі адміністративно-територіального розподілу країни й історично сформованої господарської спеціалізації окремих регіонів.

Різні частини України відрізняються між собою природними й економічними умовами, трудовими ресурсами. Спеціалізуючись на виробництві певної продукції, окрема територія забезпечує нею інші частини країни, а натомість одержує відсутнє в цьому регіоні. Так відбувається обмін результатами праці, розподіл якої між окремими ділянками країни називають територіальним. Спеціалізація певної території з розвитком господарства може змінюватися.

Для визначення спеціалізації території виходять із принципу розміщення різних виробництв. Чинниками, які сприяли їхній появі, є: наявність природних умов і ресурсів, які сприяють розвитку господарства; наявність достатньої кількості трудових ресурсів; особливості географічного розташування, зокрема стосовно транспортної мережі; історично сформовані галузі господарства та необхідність виконання певного державного завдання.

З огляду на природні, соціально-економічні, історичні та інші фактори (у т.ч. і адміністративно-територіальний розподіл), на території України нині виділяють дев'ять економічних районів.

У Донецькому районі зосереджені значні людські ресурси – за кількістю (6,9 млн. чоловік) і щільністю населення він посідає провідне місце в Україні. Район характеризується найвищим рівнем економічного розвитку, а головними галузями господарства є електроенергетика, вугільна, металургійна, хімічна та будматеріалів промисловість, важке машинобудування.

Район має значні й різноманітні природні ресурси: родючі ґрунти, кам'яне вугілля та сіль, будівельні матеріали, кіновар та ін. Особливістю сільського господарства Донбасу є превалювання тваринництва над рослинництвом, а в найбільш індустріально розвиненій частині району поширені приміські господарства. Добре

розвинений транспортний комплекс району, в якому чільне місце за обсягами перевезень посідає залізничний транспорт, який характеризується найвищою в країні щільністю доріг.

Основними промисловими вузлами Донецького району є Донецько-Макіївський, Горлівсько-Єнакієвський, Луганський, Краматорсько-Костянтинівський, Стаханово-Алчевський, Лисичансько-Рубіжанський і Маріупольський.

Придніпровський район за кількістю населення (5,2 млн. чоловік) посідає шосте місце у країні, а за природними ресурсами одне з перших – запаси окремих з них мають світове значення. За рівнем економічного розвитку район, який спеціалізується на чорній металургії, машинобудуванні, металообробці, хімічній промисловості й електроенергетиці, поступається лише Донецькому. За рахунок збільшення площі частково зрошуваних угідь тут виробляється великий обсяг сільськогосподарської продукції, та рослинництво превалює над тваринництвом.

У Придніпров'ї добре розвинена транспортна мережа, конфігурація якої прив'язана до промислових центрів з основними вузлами – Дніпропетровсько-Дніпродзержинським, Нікопольсько-Марганецьким, Павлоградсько-Петропавлівським і Запорізьким. З району вивозять: залізну та марганцеву руди, алюміній, титан, деякі види гірничодобувного й металургійного устаткування, легкові автомобілі, шини, лаки та фарби, бурякозбиральні комбайни, сільськогосподарську продукцію, а ввозять: вугілля та кокс, різноманітні машини й устаткування, продукцію легкої промисловості тощо.

Північно-Східний район за кількістю населення (5,5 млн. чоловік) і виробництвом промислової продукції входить до п'ятірки, а за сільськогосподарською – замикає трійку лідерів. Серед корисних копалин найбільше значення мають поклади газу, нафти та залізної руди. Основними галузями економіки району є машинобудування, металообробка, хімічна, харчова й легка промисловість.

Найбільшими промисловими вузлами Північно-Східного району є: Харківський, Кременчуцький, Полтавський і Сумський. У район ввозять: метал, ліс, різноманітні машини й устаткування, продукцію легкої, харчової та хімічної промисловості, а експортують: природний газ, залізну руду, продукти нафтопереробки,

залізобетонні конструкції, трактори, вантажні автомобілі, велосипеди, верстати та ін.

Столичний район посідає друге місце у країні за площею, а за кількістю населення (6,9 млн. чоловік) поступається лише Причорноморському. Тут зосереджені значні лісові ресурси, а серед корисних копалин переважають будівельні матеріали. Район посідає друге місце у країні із промислового (машинобудування, хімічна, легка й харчова) і сільськогосподарського виробництва (рослинництво).

Головну роль у перевезеннях вантажів має залізничний (60% – транзитні вантажі) і повітряний (Київ – найбільший центр повітряних сполучень) транспорт. Найбільшими вузлами району є: Київський, Чернігівський, Житомирський, Білоцерківський. У Столичному районі, який виробляє широкий спектр товарів і послуг, імпорт переважає над експортом.

Центральний район за кількістю населення (2,4 млн. чоловік) і промисловим потенціалом посідає одне з останніх місць, будучи переважно аграрним регіоном. З корисних копалин інтерес представляють запаси будівельного й декоративного каменю. Провідні галузі – харчова промисловість (яка базується на багатогалузевому сільському господарстві), машинобудування та металообробка. Великі промислові вузли району – Черкаський, Кіровоградський, Олександрійський і Уманський.

Із центру країни вивозять сільськогосподарські машини, устаткування для легкої та харчової промисловості, телевізори, хімволокно, азотні добрива, цукор, овочеві, фруктові та м'ясні консерви, а завозять практично все (від вугілля та бензину до швейних виробів і сільськогосподарської продукції).

Причорноморський район – найбільший за площею у країні та населенням (7,1 млн. чоловік). Він характеризується незначними покладами корисних копалин і слабо забезпечений водними ресурсами. Провідними галузями економіки тут є машинобудування й металообробка, харчова та легка промисловість, а в аграрному секторі – зернове господарство (пшениця, кукурудза, ячмінь і просо). У Причорномор'ї багато садів, виноградників, широко розвинене огородництво та вирощування баштанних культур. У районі імпорт продукції перевищує експорт.

Найбільшими промисловими вузлами району є Одеський, Миколаївський, Херсонський, Каховсько-Бериславський, Сімферопольський, Севастопольський, Керченський і Саксько-Євпаторійський.

Подільський район є сільськогосподарською й однією із найменш урбанізованих (сільське населення становить більше половини) частин України. З корисних копалин тут поширена сировина для будматеріалів. Основні промислові вузли – Вінницький, Хмельницький, Тернопільський, Кам'янець-Подільський і Шепетівський. Основою економіки Поділля є виробництво сільськогосподарської продукції. Тут превалює рослинництво – близько половини посівних площ зайняті під зерновими культурами (озима пшениця, кукурудза й зернобобові), сільськогосподарська сировина використовується більшістю промислових підприємств Поділля. У промисловості найрозвиненішими галузями є харчова, машинобудівна й металообробна (яка спеціалізується на виробництві технологічного устаткування для харчової, хімічної та легкої промисловості).

Північно-Західний район – один із найменших за територією й кількістю населення (2,2 млн. чоловік) у країні. За лісовими ресурсами (38% площі) Волинь поступається тільки Карпатському району, а з корисних копалин промислове значення мають кам'яне вугілля, торф і будівельні матеріали. Загальний рівень економічного розвитку району оцінюється як найнижчий в Україні. Крім харчової та легкої промисловості, тут інтенсивно розвиваються машинобудування й металообробка, лісова, деревообробна галузі. У районі виділяються три великі промислові вузли – Рівненський, Луцький і Ковельський.

З Північно-Західного району вивозять будівельні матеріали, сільськогосподарські машини, автомобілі, хімічні добрива, лісоматеріали, лляні тканини й іншу продукцію, серед якої й унікальний поліський янтар. Завозять метали, різноманітні машини й устаткування, прилади та інструменти, вантажні й легкові автомобілі, автобуси, штучні й синтетичні волокна та сільськогосподарську продукцію.

Карпатський район (6,1 млн. чоловік) характеризується високою щільністю населення (найвища у Прикарпатті, де відзначається

відносно високий природний приріст населення), яка перевищує середню по країні. Район має значні та різноманітні корисні копалини й найбільшу по країні забезпеченість водними й лісовими ресурсами.

Це промисловий регіон, де провідними галузями економіки є паливна, машинобудування й металообробка, хімічна, лісова й деревообробна, легка, харчова й будівельна. Агропромисловий комплекс району складається із сільського господарства й переробних галузей. Район має широкі можливості із розвитку курортного господарства та історично сформованою густою мережею залізничних і автомобільних магістралей.

Найбільшими промисловими вузлами Карпатського району є Львівський, Дрогобицько-Стрийський, Червоноградсько-Сокальський, Чернівецький, Івано-Франківський, Калусько-Долинський і Ужгород-Мукачевський.

Тестові завдання

1. Через які категорії наука про регіональну економіку вивчає населення?

- а) територіальні, виробничі, споживчі;
- б) національні, соціальні, економічні;
- в) просторові, технологічні, продуктивні;
- г) природні, соціальні, технічні.

2. У якому варіанті відповідей критерії відображають національну категорію населення?

- а) чисельність нації, природний рух нації, міграційний рух нації;
- б) національна здатність до праці, професійна кваліфікація, складність праці, зайнятість;
- в) рівень освіти нації, рівень доходів нації, рівень споживання нації;
- г) свідомість національного патріотизму, свідомість національного нігілізму, свідомість національної винятковості.

3. У якому варіанті відповідей критерії відображають соціальну категорію населення?

а) чисельність нації, природний рух нації, міграційний рух нації;

б) національна здатність до праці, професійна кваліфікація, складність праці, зайнятість;

в) рівень освіти нації, рівень доходів нації, рівень споживання нації;

г) свідомість національного патріотизму, свідомість національного нігілізму, свідомість національної винятковості.

4. У якому варіанті відповідей критерії відображають економічну категорію населення?

а) чисельність нації, природний рух нації, міграційний рух нації;

б) національна здатність до праці, професійна кваліфікація, складність праці, зайнятість;

в) рівень освіти нації, рівень доходів нації, рівень споживання нації;

г) свідомість національного патріотизму, свідомість національного нігілізму, свідомість національної винятковості.

5. Назвіть області України, в яких значно переважає міське населення:

а) Вінницька, Закарпатська, Івано-Франківська, Тернопільська, Чернівецька;

б) Волинська, Житомирська, Кіровоградська, Київська, Львівська, Миколаївська, Полтавська, Сумська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська;

в) АР Крим, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Одеська, Харківська;

г) Дніпропетровська, Волинська, Полтавська, Сумська, Черкаська, Львівська, Херсонська, Запорізька.

6. Назвіть області України, в яких переважає сільське населення:

а) Вінницька, Закарпатська, Івано-Франківська, Тернопільська, Чернівецька;

б) Волинська, Житомирська, Кіровоградська, Київська, Львівська, Миколаївська, Полтавська, Сумська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська;

в) АР Крим, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Одеська, Харківська;

г) Донецька, Львівська, Вінницька, Закарпатська, Миколаївська, Сумська, Харківська.

7. Який район характеризується найвищим рівнем економічного розвитку?

- а) Донецький;
- б) Північно-Східний;
- в) Придніпровський;
- г) Столичний.

8. Зосередження на обмеженій території виробничо-територіального поєднання підприємств, що склалося історично або формується, – це:

- а) промисловий район;
- б) промисловий вузол;
- в) промисловий центр;
- г) промисловий пункт.

9. Місто або селище міського типу, де зосереджено кілька промислових підприємств і які є основною спеціалізованою містотворювальною галуззю, – це:

- а) промисловий район;
- б) промисловий вузол;
- в) промисловий центр;
- г) промисловий пункт.

10. Зосередження в одному центрі (вузлі) кількох підприємств, пов'язаних спільною чи комплексною переробкою певної сировини, її послідовною переробкою – це:

- а) територіальне комбінування;
- б) територіальне кооперування.

Розділ 16

ПРИРОДНИЙ ТА ТРУДОРЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНИ

1. *Сутність природно-ресурсного потенціалу, його структура*
2. *Населення та його чисельність*
3. *Трудовий потенціал*

16.1. Сутність природно-ресурсного потенціалу, його структура

Природно-ресурсний потенціал (ПРП) території – це сукупна продуктивність природних ресурсів, засобів виробництва і предметів споживання, яка виражається у їх сукупній споживчій вартості. У такому розумінні ПРП території посідає належне місце в системі «суспільство – природа».

Сфера взаємодії природи й суспільства охоплює не лише безпосередньо експлуатовані, а й усі розвідані природні ресурси, що становлять ПРП території. Разом із поняттям ПРП території використовують терміни «потенціал ландшафтний» і «потенціал природних ресурсів».

Потенціал ландшафтний характеризує фізичний стан і енергетичну забезпеченість географічних ландшафтів, які визначають їхню здатність виконувати природоохоронні та соціально-економічні функції, а також задовольняти суспільні потреби через різні види природокористування.

Потенціал природних ресурсів – це здатність природного комплексу або його окремих компонентів задовольняти потреби суспільства в енергії, сировині, здійсненні різноманітних видів

господарської діяльності. Величина природного і ландшафтного потенціалів, на відміну від природно-ресурсного, оцінюється в природних (натуральних) показниках.

За системним ученням, *ПРП території* є цілісною системою складно організованих об'єктів. Його цілісність визначається закономірним сполученням взаємно умовлених природних і соціально-економічних зв'язків і залежностей, що територіально поєднують всі природні ресурси. ПРП – це об'єктивна дійсність і водночас – сукупність економічних відносин, що створюються на базі його використання.

Найважливішою *властивістю ПРП* території як системи є те, що він становить природний комплекс, у якому існують тісний взаємозв'язок та ієрархічна підпорядкованість усіх компонентів, що його складають.

Зміни в одному з них викликають відповідні зміни в іншому, й навпаки.

Для ПРП території характерна наявність компонентної, функціональної, територіальної та організаційної структур.

Компонентна структура ПРП – це внутрішні та міжвидові співвідношення природних ресурсів (лісових, земельних, водних тощо). Щодо цього ПРП території може бути поділений на такі групи ресурсів:

- мінеральні* (паливно-енергетичні й металеві корисні копалини, нерудна сировина, сировина для металургійної промисловості, гірничо-хімічна сировина, будівельні матеріали);

- водні* (поверхневий стік, підземні води);

- земельні* (з урахуванням сільськогосподарського призначення й характеру ґрунтового покриття);

- лісові* (щорічний приріст деревини);

- природно-рекреаційні* (рекреаційні території, придатні для створення санаторно-курортних закладів, баз відпочинку, туристичних маршрутів тощо).

Функціональна структура ПРП відображає класифікацію природних ресурсів за їхньою здатністю до формування комплексів та участі в територіальному поділі праці, що втілюється в господарській спеціалізації окремих територій (видобуток вугілля, лісове господарство тощо).

Територіальна структура ПРП характеризує різні форми просторової організації природно-ресурсних комплексів (вугілля, залізна руда для виплавляння металу тощо).

Організаційна структура ПРП розглядає природні ресурси під кутом зору їхньої самоорганізації, самовідтворення, а також щодо ефективності їхньої експлуатації, охорони й відтворення.

Розвиток ПРП території в часі має циклічний характер і веде до формування ресурсних циклів, які відображають життєдіяльність потенціалу природних ресурсів. Під ресурсним циклом розуміється сукупність перетворень і просторових переміщень певної речовини або групи речовин, що присутні на всіх етапах використання його людиною (виявлення, підготовка до експлуатації, вилучення з природного середовища, переробка, споживання, повернення в природу) в межах суспільної ланки загального кругообігу даної речовини на Землі.

Важливе значення в системі раціонального природокористування має природно-ресурсне районування. Воно базується на економіко-географічному вивченні ПРП і відображає підсумки еколого-економічної оцінки ПРП, дає змогу встановити не тільки якісні, а й певні кількісні межі ресурсу.

Крім цього, природно-ресурсне районування розкриває особливості організаційної структури ПРП як системного утворення в компонентному, функціональному й територіальному аспектах. У практичному аспекті природно-ресурсне районування може слугувати науковим обґрунтуванням для схем комплексного використання, охорони й відтворення ПРП, тобто природокористування в цілому.

Високий рівень концентрації промисловості в багатьох регіонах світу, інтенсифікація сільськогосподарського виробництва, не завжди виважена з економічного погляду політика в розміщенні й розвитку окремих галузей виробництва призвели до надмірних техногенних навантажень на природні ресурси. Іноді вплив господарської діяльності на довкілля зрівняний з природними катаклізмами.

В умовах ринкової економіки найважливішою проблемою в системі природокористування є відпрацювання механізму фінансування природо-захисних заходів. У багатьох країнах світу для ви-

рішення цієї проблеми вводяться екологічні податки, плата за користування природними ресурсами, пільги при кредитуванні ресурсозберігальних технологій тощо. Корисним ринковим механізмом стимулювання виробництва альтернативної екологічної продукції є екобанки.

Діяльність людини додає до ПРП території якісно нову ознаку: поряд із *самоорганізованою* вона стає *керованою* системою, спрямованість функціонування якої підпорядкована не лише саморегуляції потоків речовини, енергії та інформації, а й економічним інтересам.

Маючи безпосередній зв'язок із суспільним виробництвом, із задоволенням потреб людей, ПРП території значною мірою є фактичним потенціалом усього подальшого прогресу суспільства.

16.2. Населення та його чисельність

Населення – це сукупність людей, що проживають на певній території – селі, місті, районі, області, країні, світі. Разом з природними умовами і ресурсами, способом виробництва матеріальних благ воно являється основою матеріального життя суспільства, оскільки взаємодія людей за допомогою засобів виробництва та предметів праці забезпечує матеріальне виробництво. Розвиток народного господарства можливий лише за певної чисельності населення, яке здійснює виробництво товарів і послуг, необхідних для існування суспільства.

Таким чином, населення і економіка являють собою певну єдність, тобто людські потреби зумовлюють появу нових виробництв та послуг, які певним чином впливають на людей.

Населення виконує дві *основні задачі*:

по-перше, воно створює матеріальні цінності та виступає їх споживачем;

по-друге, населення є природною основою формування трудових ресурсів як найголовнішого елемента продуктивних сил.

Знання чисельності населення на певний період дає можливість передбачити перспективу розвитку народного господарства і напрями демографічної політики.

За повідомленням Держслужби статистики чисельність населення України у листопаді 2010 р. зменшилася на 12 тис. 982 людини і на 1 грудня 2010 р. склала 45 млн. 795 тис. 911 людини..

Кількість міського населення на 1 грудня 2010 р. складає 31 млн. 448 тис. 57 людей, кількість сільського населення 14 млн. 347 тис. 854 людей.

За прогнозом ООН, при збереженні динаміки скорочення населення до 2030 р. кількість українців зменшиться до 39 млн. Як зазначалося в демографічному звіті ООН, в Україні найнижчий у світі природний приріст населення.

Урядом України заплановано у 2012 р. провести перепис населення. За правилами ООН, перепис населення проводиться кожні десять років. Перший всеукраїнський перепис відбувся у 2001 р., тому наступний планували на 2011 р. Однак через брак коштів його перенесли, спочатку на невизначений термін, і тільки нещодавно уряд затвердив нову дату проведення перепису – 2012 р.

Визначення процесів відтворення населення, джерел формування та його чисельності має важливе значення для взаємодії економічних і демографічних процесів.

У кожній країні є два джерела формування населення: *народжуваність та імміграція*.

Народжуваність – збільшення населення за рахунок його природного відтворення.

Рівень народжуваності залежить від багатьох факторів – рівня реальних доходів на душу населення, цін на споживчі товари і послуги, наявності житла, розміру плати за житло і комунальні послуги, рівня медичного обслуговування тощо.

За перші 11 місяців 2010 року в Україні народилося 456,9 тис. немовлят, що на 14,5 тис. осіб менше, ніж у 2009 році, а показник природного спаду населення зріс з 172,6 тис. у 2009 році до 181,5 тис. у 2010.

Згідно з експрес-випуском Державного комітету статистики України, падіння народжуваності і зростання спаду населення з 2005 року зафіксовано вперше. Разом з тим, показники смертності також продовжують падати: якщо з січня по листопад 2009 року в Україні померло 644 тис. чол., то за аналогічний період 2010 року – 638,4 тис. чол.

Станом на 1 грудня 2010 року найменша чисельність населення була, як і раніше, у Чернівецькій області (904,4 тис), Волинській, Кіровоградській, Тернопільській, Херсонській, Чернігівській (від 1 до 1,1 млн. чол.), Миколаївській, Рівненській, Сумській (від 1,1 до 1,2 млн. чол.), Житомирській, Закарпатській, Черкаській (від 1,2 до 1,3 млн. чол.). Найбільше жителів проживало в Донецькій області (4 435,6 тис.), Дніпропетровській (3 338,2 тис.), Луганській, Львівській, Одеській, Харківській (від 2 до 3 млн. осіб) областях. У Києві проживало 2 797,6 тис. осіб, у Севастополі – 380,8 тис. осіб.

У січні-листопаді 2010 року населення збільшилося у Волинській, Закарпатській, Рівненській, Чернівецькій областях, а також у Києві та Севастополі. Крім того, позитивний приріст міського населення зафіксовано в Івано-Франківській, Київській, Тернопільській та Хмельницькій областях. Найбільш помітний спад населення (більше 0,7 у Донецькій, Кіровоградській, Луганській, Полтавській, Сумській, Черкаській та Чернігівській областях, при чому остання, як і раніше є лідером цього негативного процесу, де сільське населення за 11 місяців скоротилося на 2,14%. Максимальний спад міського населення зафіксовано в Луганській області – 0,85%.

Міграційний приріст за січень–серпень 2011 року склав 11 тис. осіб, що на 0,5 тис. більше, ніж за аналогічний період минулого року.

16.3. Трудовий потенціал

Трудовий потенціал країни має кількісні та якісні характеристики, які наведено на рис. 16.1.

Джерелом формування трудового потенціалу є населення країни як сукупність людей, які перебувають у межах конкретної держави і підлягають її юрисдикції. Населення можна характеризувати у двох аспектах: як елемент продуктивних сил і як носія соціально-трудових відносин. Однак існує і третій аспект – це відтворення самого населення.

Під *відтворенням населення* розуміють його оновлення шляхом народжуваності і смертності, які постійно змінюють кількість, статеву-вікову структуру та інші його показники.

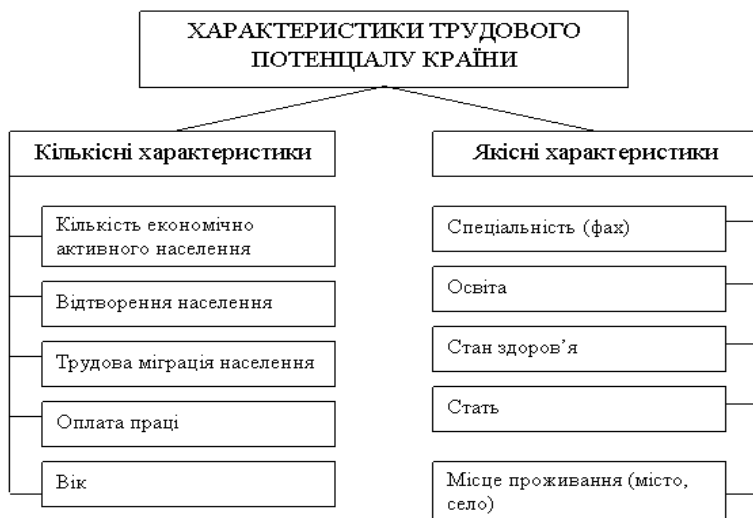

Рис. 16.1. Характеристики трудового потенціалу країни

Кількісні характеристики населення формуються під впливом його природного та механічного руху. Останній пов'язаний з міграційними процесами.

Важливою якісною характеристикою трудового потенціалу є його трудова мобільність, а саме: принципова готовність особи до зміни посади, професії, місця роботи, місця проживання та способу життя в цілому.

Трудова мобільність українського населення є значно меншою, ніж у розвинених країнах світу, і спрямована вона в основному на тимчасове працевлаштування за кордоном. Мобільність молоді значно перевищує мобільність тих, кому більше 30 років. Підвищення трудової мобільності осіб середнього віку є резервом підвищення якості трудового потенціалу, для досягнення якого в першу чергу необхідно вирішувати інфраструктурні питання – забезпечення житлом, транспортом тощо.

Проаналізуємо більш детально рівень трудового потенціалу України.

На рис. 16.2. представлено динаміку рівня трудового потенціалу України за період з 2000 р. по 2010 р.

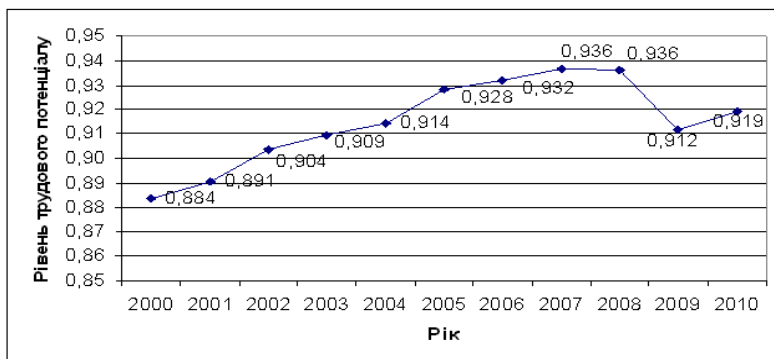

Рис. 16.2. Динаміка рівня трудового потенціалу України, 2000–2010 рр.

З 2000 р. по 2008 р. спостерігалось постійне зростання рівня трудового потенціалу, а після 2008 р. – зниження на 2,4%. Причиною цього було зменшення кількості зайнятих за рахунок збільшення кількості вивільнених з економічних причин.

Динаміку кількості вивільнених з економічних причин за 2000–2010 рр. наведено на рис. 16.3.

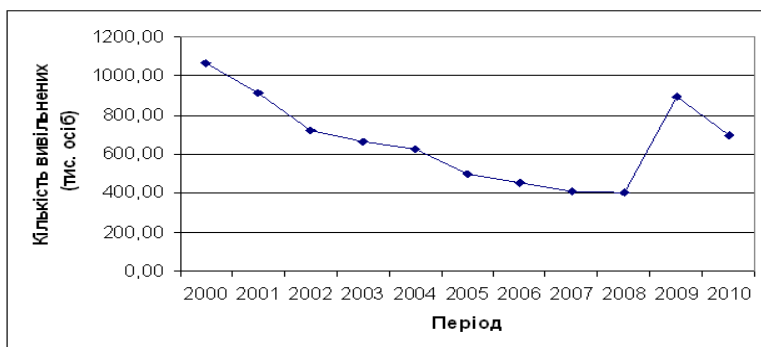

Рис. 16.3. Динаміка кількості вивільнених з економічних причин в Україні, 2000–2010 рр.

Крім того, зменшення економічно активного населення також негативно впливає на рівень трудового потенціалу. На рис. 16.4 наведено динаміку економічно активного населення України.

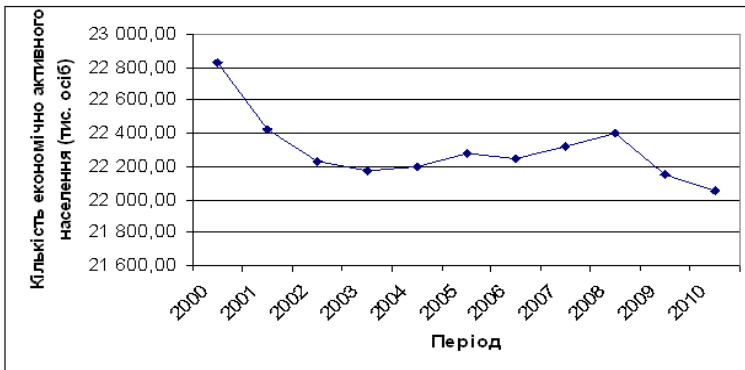

Рис. 16.4. Динаміка економічно активного населення України, 2000–2010 рр.

Протягом останнього десятиріччя відбувається зменшення абсолютної кількості економічно активного населення серед осіб працездатного віку.

Підкреслимо, що *розселення населення* є досить динамічним процесом, що характеризується територіальним поширенням та концентрацією населення, утворенням форм територіального зосередження проживання людей та взаємодією цих форм, співвідношенням видів та типів поселень, функціонуванням територіальних систем розселення.

Вивчення розселення населення має важливе значення в контексті розміщення продуктивних сил, оскільки саме розселення є одним з головних факторів, який значною мірою визначає характер та ефективність розміщення матеріального виробництва; визначальним фактором розміщення сфери послуг; похідним від характеру розміщення природно-ресурсного потенціалу та своєрідним індикатором рівня соціально-економічного розвитку і структури господарства країни (території).

Основними характеристиками процесу розселення є територіальна густота населення, урбанізація, ефективність територіальних систем розселення.

Густота (щільність) населення визначається за допомогою відповідного показника:

$$P_n = \frac{N}{S} \times 1000, \quad (16.1)$$

де P_n – показник густоти населення;

N – чисельність постійних жителів певної території;

S – площа території, для якої розраховується показник.

Внутрішні територіальні відмінності показника урбанізації в Україні зумовлені насамперед рівнем розвитку і структурою промислового виробництва, а також структурою природно-ресурсного потенціалу та національно-історичними особливостями регіонів.

На 1 вересня 2011 року міське населення складало 31359,2 тис. (68,7%), сільське – 14308,8 (31,3%).

Характерною ознакою урбанізації є утворення міських агломерацій (від лат. *agglomerare* – приєднувати) – скупчення в багатьох випадках – злиття міських населень, територіально наближених, що об'єднуються в одне ціле в результаті інтенсивних господарських, трудових, культурнопобутових зв'язків. Однією з визначальних рис агломерацій є маятникові міграції (насамперед, трудові) людей.

Слід зауважити, що загальні оцінки трудових ресурсів дають уяву лише про можливості окремих територій і повинні розглядатися як одна з категорій якісної характеристики населення. З економічних позицій на передній план виступає аналіз зайнятості населення у народному господарстві.

Трудові ресурси України завжди відзначалися високим рівнем професійної підготовки, що значною мірою сприяло розміщенню на її території цілої низки виробництв, які вимагають підвищеної кваліфікації кадрів, а також формуванню потужної наукової бази, що давно здобула світове визнання.

Певною мірою якісний стан трудових ресурсів може бути оцінений через освітній рівень населення, зайнятого в економіці країни.

Тестові завдання

1. Сукупна продуктивність природних ресурсів, засобів виробництва і предметів споживання, яка виражається у їх сукупній споживчій вартості – це:

- а) природний потенціал;
- б) природо-ресурсний потенціал;
- в) трудовий потенціал;
- г) ресурсний потенціал.

2. Внутрішні та міжвидові співвідношення природних ресурсів – це:

- а) компонентна структура природо-ресурсного потенціалу;
- б) функціональна структура природо-ресурсного потенціалу;
- в) територіальна структура природо-ресурсного потенціалу;
- г) організаційна структура природо-ресурсного потенціалу.

3. Класифікація природних ресурсів за їхньою здатністю до формування комплексів та участі в територіальному поділі праці, що втілюється в господарській спеціалізації окремих територій – це:

- а) компонентна структура природо-ресурсного потенціалу;
- б) функціональна структура природо-ресурсного потенціалу;
- в) територіальна структура природо-ресурсного потенціалу;
- г) організаційна структура природо-ресурсного потенціалу.

4. Різні форми просторової організації природно-ресурсних комплексів – це:

- а) компонентна структура природо-ресурсного потенціалу;
- б) функціональна структура природо-ресурсного потенціалу;
- в) територіальна структура природо-ресурсного потенціалу;
- г) організаційна структура природо-ресурсного потенціалу.

5. Які з наведених є якісними характеристиками трудового потенціалу:

- а) спеціальність;
- б) освіта;
- в) стан здоров'я;
- г) стать;
- д) місце проживання;
- е) усі відповіді правильні.

6. Які з наведених є кількісними характеристиками трудового потенціалу:

- а) кількість економічного активного населення;
- б) відтворення населення;
- в) трудова міграція населення;
- г) оплата праці;
- д) вік;
- е) усі відповіді правильні.

7. Злиття територіально наближених міських населень, що об'єднуються в одне ціле в результаті інтенсивних господарських, трудових, культурнопобутових зв'язків – це:

- а) агломерація;
- б) урбанізація;
- в) міграція.

8. Фізичний стан і енергетична забезпеченість географічних ландшафтів, які визначають їхню здатність виконувати природоохоронні та соціально-економічні функції, а також задовольняти суспільні потреби через різні види природокористування – це:

- а) ландшафтний потенціал;
- б) потенціал природних ресурсів;
- в) економічний потенціал.

9. Здатність природного комплексу або його окремих компонентів задовольняти потреби суспільства в енергії, сировині, здійсненні різноманітних видів господарської діяльності – це:

- а) ландшафтний потенціал;
- б) потенціал природних ресурсів;
- в) економічний потенціал.

Розділ 17

ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ ТА МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ

1. Економіка України як єдність регіональних соціально-економічних систем

2. Міжнародні економічні зв'язки України

17.1. Економіка України як єдність регіональних соціально-економічних систем

«Національне господарство», «національно-господарський комплекс» являє собою господарську систему, що сформувалася історично в певних територіальних (національних) межах. У ширшому значенні національний господарський комплекс – це конституційне, економічно й організаційно єдина система взаємопов'язаних галузей і сфер діяльності людей, яким властива відповідна пропорційність, взаємозумовлене розміщення на території, обмежених державними кордонами. Основою формування і розвитку національно-господарського комплексу країни є її конституція і закони, які регулюють відносини виробництва, розподілу і споживання. Чим глибше пізнані об'єктивні економічні закони, тим досконаліші закони держави, які регулюють економіку, оптимальніше сформовані пропорції продуктивних сил та раціональніше розміщені по території країни.

В економічній теорії національну економіку позначають різними ідентичними за змістом поняттями: «народне господарство», «національне господарство», «суспільне господарство», «національна економіка». А загалом це господарська система, яка історично сформувалася в певних територіальних (національних) межах.

Національна економіка – інституційно, економічно й організаційно єдина система взаємопов'язаних галузей і сфер діяльності людей, які характеризуються відповідною пропорційністю, взаємозумовленим розміщенням на обмеженій державними кордонами території.

Міжнародний поділ праці зумовив створення міжнародних ринків, покупцями і продавцями на яких є не стільки окремі виробники, скільки країни. Своєю продукцією на таких ринках вони представляють усю національну економіку, її структуру і обсяги виробництва, продукцію, а разом з тим суспільство, народ, націю, які це створили. Тим, наскільки економічна система задовольняє потреби власного суспільства і наскільки її продукція потрібна у світі, визначається місце і роль суспільства, його господарства серед інших суспільств.

Для виникнення і розвитку *національної економіки* обов'язковими є дві умови:

- 1) формування і поглиблення суспільного, зокрема територіального, поділу праці, який сприяє виникненню різноманітних видів діяльності, спеціалізації територій;
- 2) формування міцної централізованої держави.

За таких умов народне господарство з часом перетворюється на національний комплекс, тобто на таке територіальне утворення, в якому всі компоненти економічного життя – підприємства, заклади, галузі, окремі регіони функціонують як єдиний організм, забезпечуючи матеріальні, духовні потреби суспільства.

Отже, єдність господарської системи не є визначальною для неї як для народного чи національного господарства. Щодо цього дуже важливим чинником є спільність духовного розвитку членів суспільства – культури, звичаїв, традицій, моралі тощо. Спільні господарські та духовні риси суспільства набувають значення загальнонародних (національних), відмінних від подібних суспільно-господарських утворень на інших територіях. Первинним осередком національного господарського комплексу є підприємство, а духовного – людина як носій національної ідеології, громадянин суспільства.

Усі народи земної кулі розвивалися як окремі роди, общини, народності, нації, об'єднані територією, засобами виробництва,

виробничими відносинами. Така економіко-територіальна спільність і стала основою національних традицій господарювання, національної мови, культури.

Самобутність мови, побуту, культури сформували самобутність господарювання.

Національну економічну систему характеризують:

ознаки національного суверенітету;

ресурсовиробничі ознаки;

господарсько-організаційні ознаки;

товарообмінні ознаки.

Ознаки національного суверенітету утверджуються конституцією і законами країни, спрямованими на регулювання економічних, соціальних, політичних і міжнародних відносин.

Ресурсовиробничі ознаки виявляються через фізично-якісні та економічні критерії оцінки продуктивних сил.

Господарсько-організаційні ознаки втілюються в національній системі обороту елементів продуктивних сил, національному економічному управлінні та регулюванні.

Національну систему обороту елементів продуктивних сил утворюють такі *системи*:

грошова – національна грошова одиниця, система грошового обігу;

фінансова – фінанси держави, підприємств, населення;

кредитна – кредитні установи, кредитні ресурси, правові та економічні умови кредитування.

Товарообмінні ознаки виявляються у наступному: соціальній значущості продукту; здатності задовольняти потреби людини; якості товарів і послуг; ціні одиниці товарів і послуг; конкурентоспроможності товарів і послуг на їх сегментах ринку; співвідношення попиту і пропозиції на тих чи інших сегментах ринків.

Перелічені *ознаки національної економічної системи*, їх показники визначають *стан економічної системи країни*:

відтворювальні – між виробництвом засобів виробництва і предметів споживання, між споживанням і нагромадженням при розподілі створеного продукту;

галузеві – співвідношення між різними галузями національної економіки;

територіальні – розміщення виробництва в окремих економічних районах;

зовнішньоекономічні – вивезення продукції з різних регіонів і вивезення продукції різних галузей і районів у зарубіжні країни.

Кількісні показники зазначених пропорцій визначають структуру економічної системи загалом і виробництва зокрема. Вони є основою формування економічної політики країни, пошуку ресурсів для вдосконалення виробничих процесів.

Національна економічна система України має галузеву систему організації виробництва та управління.

Галузь економіки – сукупність підприємств і організацій, об'єднаних спільністю функцій, які вони виконують у системі територіального поділу праці.

Галузева структура економіки відображає процес суспільного поділу праці, вказуючи на функціональні відмінності між окремими галузями. Це дає змогу аналізувати міжгалузеві пропорції і зв'язки, ефективність і динаміку виробництва.

Аналіз галузевої структури економіки сприяє оптимізації та збалансуванню пропорції всієї економіки.

17.2. Міжнародні економічні зв'язки України

Нагадаємо, що *міжнародний територіальний поділ праці (ТПП)* – це концентрація в окремих країнах виробництва товарів та надання послуг понад необхідні внутрішні потреби шляхом обміну або продажу іншим країнам. Виділяють наступні *типи міжнародного ТПП*: загальний, частковий та одиничний.

Загальний ТПП – це розподіл праці у сфері виробництва: добувна, переробна промисловість та інша міжнародна спеціалізація країн визначається сприятливими природно-кліматичними умовами. Країни експортери поділяються на індустріальні, сировинні та аграрні.

Частковий ТПП – це спеціалізація на рівні галузей виробництва, видів готової продукції, що означає зростання ролі міжгалузевого обміну готовою продукцією.

Для даного типу ТПП властивий вищий рівень диверсифікації виробництва та експорту.

Одиничний міжнародний ТПП – це спеціалізація окремих країн на виготовлення окремих компонентів продукції або на технологічних стадіях виробництва товарів та послуг. НТР істотно змінила сутність та форми ТПП.

Міжнародний поділ праці включає обмін готовими виробами, сировиною, продуктами харчування, робочою силою.

Відзначимо, що світовий ринок споживчих товарів є провідним у міжнародному поділі праці, оскільки цим товарам притаманна висока експорторієнтованість. У машинобудуванні як провідній галузі світового промислового виробництва найвиразніше проявляється НТП. Міжнародний поділ праці у сільському господарстві склався раніше, як в інших сферах матеріального виробництва, що пов'язано з призначенням аграрної продукції, як продуктів харчування та сировини для харчової та переробної промисловості. У формуванні економіки особливу роль відіграють міжнародні монополії.

Транснаціональні компанії – це концерни, трести, які і є національними за капіталом та контролем, міжнародними за масштабом та характером діяльності.

Багатонаціональні корпорації – це концерни або трести, які і є міжнародними за масштабами і особливостями об'єднання міжнародних коштів. Причини переміщення робочої сили пов'язані з різною оплатою праці, рухом капіталу, створенням нових робочих місць. При розробці соціально-економічної типології країн були враховані наступні показники: площа, чисельність населення, економіко-географічне положення, політичний, державний лад, рівень соціально-економічний, валовий національний продукт, в т. ч. на душу населення, показники якості життя, купівельна спроможність у перерахунку на душу населення.

Масштаби і обсяги світового господарства значною мірою залежать від стану міждержавних відносин, які є об'єктивною передумовою широкого співробітництва між усіма країнами світу. Основою цього співробітництва є зовнішньоекономічні зв'язки (ЗЕЗ), що являють собою сукупність напрямів, методів і засобів здійснення торгово-економічних, виробничих, науково-технічних, а

також валютно-фінансових і кредитних відносин між країнами. Вони містять у собі різні форми економічного сприяння, спеціалізацію, кооперацію виробництва, надання послуг і спільне підприємство. Їх розвиток обумовлений зростанням товарного виробництва, урізноманітненням форм діяльності.

Розвиток ринкових відносин в Україні передбачає її відкритість і інтеграцію у світове господарство. Різні підприємства, фірми, кооперативи і їх спілки, незалежно від форми власності, беручи участь у формуванні ринкових відносин, повинні мати вихід на зовнішній ринок. Тільки в цьому випадку вдається забезпечити їх реальне входження у міжнародні економічні процеси.

На основі зовнішньоекономічних зв'язків здійснюється міжнародний поділ праці, що дозволяє добитися економії суспільних затрат у процесі раціонального виробництва і обміну його результатами між різними країнами.

До основних форм зовнішньоекономічних зв'язків належать:

1. *Торгівля.* Основу зовнішньої торгівлі складають експорт (вивезення товарів, сировини і матеріалів в інші країни) та імпорт (ввезення їх у дану країну). З економічної точки зору міжнародна торгівля вважається вигідною тільки в тому випадку, якщо завдяки ввезенню товарів вдається економити на їх виробництві і одержувати прибуток. Ефективність зовнішньої торгівлі визначається співвідношенням обсягів експорту і імпорту товарів, а також їх структурою.

У випадку обґрунтованого формування структури експорту і імпорту міжнародний обмін товарами може бути вигідний як розвиненим, так і країнам, що розвиваються. Пріоритетним у зовнішній торгівлі слід вважати орієнтир на розвиток експорту.

2. *Спільне підприємство* як форма зовнішньоекономічних зв'язків, може бути реалізована шляхом спільної виробничо-господарської діяльності партнерів двох чи кількох країн, суттю якої є кооперація у сферах виробництва та обігу в науково-технічній, інвестиційній і сервісній областях. В основі цієї діяльності лежить об'єднання зусиль, фінансових засобів і матеріальних ресурсів, довгострокова гарантія збуту товарів, систематичне оновлення продукції, науково-виробнича і торгова кооперація, участь у прибутку, розподіл технічних, інвестиційних і комерційних ризиків.

3. *Надання послуг.* Послуги, які надходять на зовнішній ринок, являють собою споживчу вартість, що переважно не набуває матеріалізованої форми.

Вони утворюють світовий ринок послуг, який розпадається на вузькі ринки: ліцензій і ноу-хау, інженерно-консультаційних, транспортних послуг та ін. Швидкими темпами зростає обсяг послуг, які надають комп'ютерні мережі.

4. *Співробітництво.* Все більше поширення у зовнішньоекономічних зв'язках набуває наукове, технічне, економічне співробітництво. Посилюється та поширюється культурний обмін і спортивні заходи.

Для успішного використання даних форм необхідне ефективне керівництво і управління зовнішньоекономічними зв'язками. Керівництво ЗЕЗ в зарубіжних країнах здійснюють вищі державні законодавчі органи: парламенти, законодавчі збори, конгреси. Вони визначають зовнішньоекономічну політику країн, видають закони, що регулюють ЗЕЗ, ратифікують міжнародні договори.

Великими повноваженнями наділений президент України, якому надано право одноособово встановлювати тарифи, надавати преференції, вводити ембарго на визначені види продукції і т.д.

Організація ЗЕЗ заснована на використанні адміністративних і економічних методів. До адміністративних методів належать різні законодавчі акти, митні кодекси, постанови, міжнародні торгові договори, протоколи, ліцензії і т.п.

Економічні методи включають в себе пряме і непряме фінансування експортного виробництва, зниження податків з експортерів, кредитування експорту, страхування експортних операцій.

Поряд з адміністративними і економічними заходами держави проводять ефективну організаційну, статистичну, дослідну та інформаційну роботи.

Експортний потенціал визначають як обсяг благ, які національна економіка може виробити та реалізувати за своїми межами. *Експортний потенціал країни* це також здатність національної економіки відтворювати свої конкурентні переваги на світогосподарській арені.

Відмітимо, що економічний потенціал України має зростати за рахунок найважливіших товарів і послуг.

Конкурентоспроможність національної економіки – це вирішальний критерій її розвитку. Його слід враховувати при вирішенні проблем лібералізації зовнішньоекономічних зв'язків і рівня відкритості економіки. Для України механізм зв'язування і збалансування інтересів умови має складатися з трьох взаємоузгоджених рівнів, на кожному з яких реалізуються конкурентні переваги різних рівнів.

I рівень. Стабілізація та нарощування виробництва відповідно до стратегічних цілей, традиційних товарних зв'язків із зміщенням акценту на готову продукцію.

II рівень. Реалізація певних тимчасових переваг, які забезпечуються відносно високою вартістю робочої сили, наявністю розвинених виробничих фондів і технологічних знань, а також матеріальних ресурсів.

III рівень. Реалізація конкурентних переваг, втілених у високих технологіях як існуючих, так і майбутніх.

Для інтеграції України до світового господарського комплексу треба створити відповідні умови як на внутрішньому, так і на зовнішньому рівні.

Необхідна державна підтримка високотехнологічних розробок за рахунок державних субсидій, а також підтримка їхньої високої конкурентоспроможності на міжнародному ринку через систему міждержавних угод і домовленостей.

Безумовно, реалізація механізму інтеграції до світової економіки неможлива без динамічних ринкових перетворень у державі. Головними чинниками, що не дають можливості створити належні умови для зростання конкурентоспроможності вітчизняної продукції, є практична відсутність конкуренції на внутрішньому ринку, його незначна місткість і патологічна невибагливість споживачів.

Таким чином, головне завдання, яке повинна виконати держава щодо своїх товаровиробників і споживачів, – якнайшвидше створити передумови для конкурентного середовища. Без справжньої конкуренції на внутрішньому ринку не можна забезпечити ефективний вихід на міжнародну арену.

Тестові завдання

1. Обґрунтуйте економічні аргументи мікрорайону:

- а) затрати виробництва, транспортування, споживання;
- б) затрати виробництва, охорону довкілля, рекультивацію земель;
- в) затрати капіталовкладень, зміни регіональної структури господарств;
- г) усі відповіді правильні.

2. Які напрями мікроекономічного районування?

- а) локальний, територіальний;
- б) моноадміністративний, поліадміністративний;
- в) локальний, територіальний, моноадміністративний;
- г) усі відповіді правильні.

3. Розкрийте рівні мікроекономічного районування:

- а) локальний, територіальний;
- б) моноадміністративний, поліадміністративний;
- в) локальний, територіальний, моноадміністративний;
- г) усі відповіді правильні.

4. Обґрунтуйте локальну систему мікроекономічного районування:

- а) економіки населеного пункту, галузі, адміністративного району;
- б) економіка міста, селища міського типу, підприємства;
- в) економіка індивідуальна, підприємства, корпорації;
- г) усі відповіді правильні.

5. Обґрунтуйте територіальну організацію мікроекономічного районування:

- а) економіка населеного пункту, галузі адміністративного району;
- б) економіка міста, селища міського типу, підприємства;
- в) економіка індивідуальна, підприємства, корпорації;
- г) усі відповіді правильні.

б. Концентрація в окремих країнах виробництва товарів та надання послуг понад необхідні внутрішні потреби шляхом обміну або продажу іншим країнам – це:

- а) міжнародний поділ праці;
- б) національний поділ праці;
- в) всесвітній поділ праці;
- г) сучасний поділ праці.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

«Дайте словам вірне тлумачення і ви звільните світ від половини помилок».
Рене Декарт, французький філософ, математик і фізик XVII століття.

Агропромисловий район – це система агропромислових підприємств, кушців і вузлів на порівняно однорідній за природними умовами та економічними факторами розвитку території, де сформувався відповідний сільськогосподарський район

Багатонаціональні корпорації – це концерни або трести, які є міжнародними за масштабами і особливостями об'єднання міжнародних коштів.

Біогеоценоз – сукупність живих організмів та абіотичних компонентів у межах конкретної території.

Біотоп – це ділянка поверхні землі з більш-менш однотипними умовами існування (грунтом, мікрокліматом тощо).

Біоценоз – це історично сформована сукупність рослин, тварин та мікроорганізмів, що населяють біотоп.

Біосфера – це оболонка Землі, склад, структура і енергетика якої значною мірою обумовлені життєдіяльністю живих організмів.

Валентність екологічна – здатність організму витримувати певну амплітуду коливань екологічного фактора.

Викиди – газоподібні виробничі та побутові відходи, що відводяться в атмосферу.

Виробництво безвідходне – виробництво, що не залишає відходів або таке, відходи якого повністю переробляються на корисні матеріальні ресурси.

Відходи – речовини (тверді, рідкі, газоподібні), що утворюються як побічний продукт виробничої та побутової діяльності людини.

Галузеві спеціалізовані райони – це форми територіального зосередження виробництва підприємств однієї великої галузі в промислових центрах і кушах, де переважають технологічно споріднені підприємства, що використовують одну й ту ж саму сировину і випускають однорідну кінцеву продукцію. Такі райони можуть бути промисловими і агропромисловими.

Галузь економіки – сукупність підприємств і організацій, об'єднаних спільністю функцій, які вони виконують у системі територіального поділу праці.

Господарська спеціалізація – це реальне відродження територіального поділу праці. Вона може бути внутрідержавною, міждержавною, міжрегіональною і виражається спеціалізацією окремих районів країни, окремих країн чи регіонів на виробництві окремих видів продукції чи наданні певних видів послуг.

Державна політика регіонального розвитку – це цілісна сукупність заходів, спрямованих на стимулювання ефективності соціально-економічного розвитку регіонів, раціональне використання їхніх ресурсних потенціалів та пріоритетів, забезпечення сприятливих умов для діяльності населення, вдосконалення територіальної організації суспільства.

Договір страхування – письмова угода між страхувальником і страхувачем, відповідно до якої страховик бере на себе зобов'язання у разі настання страхового випадку виплатити страхову суму або відшкодувати завданий збиток у межах страхової суми, а страхувальник зобов'язується сплачувати страхові платежі у визначені терміни.

Екологія – це наука, яка вивчає взаємодію живих організмів з навколишнім середовищем.

Екосистема – це вся сукупність живих організмів, які мешкають на даній території і взаємодіють з характерними для неї абіотичними факторами.

Екологічний ризик – імовірність виникнення несприятливих екологічних ситуацій.

Економіка природокористування – галузь наукових досліджень що займається вивченням принципів раціонального та ефективного використання природних ресурсів, проблемами організації дієвої системи охорони навколишнього природного середовища.

Економічна безпека – це сукупність дії комплексу тих умов і факторів, при яких зберігається можливість підтримки адекватного стану економічного потенціалу.

Економічне районування – це науково обґрунтований поділ країни на економічні райони, що склалися історично або формуються в процесі розвитку продуктивних сил на основі суспільного поділу праці.

Економічний район – це територіально цілісна частина народного господарства країни, яка має певні ознаки.

Економічні закони – це об'єктивні закони розвитку суспільства, що відображають відносини в процесі виробництва, розподілу та споживання матеріальних благ. Вони виражають найбільш істотні стійкі зв'язки між явищами економічного життя суспільства.

Експортний потенціал – обсяг благ, які національна економіка може виробити та реалізувати за своїми межами, а також здатність національної економіки відтворювати свої конкурентні переваги на світогосподарській арені.

Загальне природокористування – безоплатне використання природних ресурсів без закріплення їх за окремими юридичними та фізичними особами та надання спеціальних дозволів.

Загальний територіальний поділ праці – це розподіл праці у сфері виробництва: добувна, переробна промисловість тощо, міжнародна спеціалізація країн визначається сприятливими природно-кліматичними умовами.

Закон – це необхідне, істотне, об'єктивне, стійке та повторюване відношення між явищами чи об'єктами у природі та суспільстві.

Закономірність – це об'єктивно існуючий, повторюваний, істотний зв'язок явищ природи з суспільним життям.

Закономірності розміщення продуктивних сил та регіональної економіки – це фактично просторовий вияв окремих економічних законів.

Зовнішньоекономічні зв'язки – сукупність напрямів, методів і засобів здійснення торгово-економічних, виробничих, науково-технічних, а також валютно-фінансових і кредитних відносин між країнами.

Консументи – організми, які отримують енергію для життя за рахунок споживання органічної речовини, синтезованої іншими організмами.

Кооперування – наслідок господарської спеціалізації в рамках територіального поділу праці є формою тривалих виробничих зв'язків між окремими районами та країнами, що виробляють певний вид продукції чи послуг.

Ліцензування екологічне – діяльність спеціально уповноважених органів, спрямована на юридичне закріплення права природокористувачів на здійснення спеціального використання природних ресурсів у кількостях і об'ємах, зазначених у ліцензії, яка видається на основі врахування вимог екологічних стандартів, нормативів та інших юридично закріплених критеріїв.

Маловідходна технологія – такий спосіб здійснення виробництва продукції, за якого найбільш раціонально та комплексно використовується сировина і енергія в циклі «сировинні ресурси–виробництво–споживання–вторинні сировинні ресурси».

Методи – це певні засоби, прийоми, послідовність операцій, що застосовуються конкретною наукою в процесі дослідження об'єкту

Міжгалузевий комплекс (МГК) – система економічно взаємопов'язаних галузей матеріального і нематеріального виробництва.

Міждержавна програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) – програма, що започаткована за ініціативою Стокгольмської конференції ООН з навколишнього середовища (1972 р.) і затверджена рішенням Генеральної Асамблеї ООН (1973 р.), яка присвячена вивченню найбільш гострих екологічних проблем та пошуку шляхів їх подолання.

Міжнародний союз охорони природи і природних ресурсів (МСОП) – створена у 1948 р. міжнародна недержавна організація з консультативним статусом ЮНЕСКО з питань охорони та раціонального використання природних ресурсів (включає 500 різних установ із 130 країн світу та 24 міжнародні організації).

Міжнародний територіальний поділ праці – це концентрація в окремих країнах виробництва товарів та надання послуг понад необхідні внутрішні потреби шляхом обміну або продажу іншим країнам.

Мінеральні ресурси – це сукупність мінеральних утворень у надрах Землі, придатних для використання у різних галузях господарства.

Національна економіка – інституційно, економічно й організаційно єдина система взаємопов'язаних галузей і сфер діяльності людей, які характеризуються відповідною пропорційністю, взаємозумовленим розміщенням на обмеженій державними кордонами території.

Національний господарський комплекс – це конституційне, економічно й організаційно єдина система взаємопов'язаних галузей і сфер діяльності людей, яким властива відповідна пропорційність, взаємозумовлене розміщення на території, обмеженій державними кордонами.

Ноосфера – стан біосфери планети, при якому відносини людини з природою свідомо керуються людським розумом і орієнтовані на стійке збереження біосфери і людської цивілізації.

Одиничний міжнародний територіальний поділ праці – це спеціалізація окремих країн на виготовлення окремих компонентів продукції або на технологічних стадіях виробництва товарів та послуг.

Охорона природи – система заходів (технологічних, економічних, адміністративно-правових, освітніх тощо), які забезпечують збереження та відновлення природних ресурсів, запобігають прямому і опосередкованому впливу результатів діяльності на природу й здоров'я людини.

Принципи розміщення продуктивних сил – це вироблені людиною (суб'єктивно) на основі вивчення законів, процесів, факторів і форм розміщення виробництва правила цілеспрямованого впливу (управління) на розміщення виробництва.

Природно-ресурсний комплекс – поєднання природних ресурсів на певній цілісній території (акваторії), використання, охорона та відтворення яких обумовлюються внутрішньою генетичною і господарською єдністю наявних або можливих зв'язків у межах існуючих або запрограмованих суспільно-територіальних систем.

Природно-ресурсний потенціал – це сукупна продуктивність природних ресурсів як засобів виробництва та предметів споживання, виражена в їхній суспільній споживчій вартості.

Природокористування – це усі форми використання компонентів природного середовища для задоволення потреб людини.

Продуценти – організми, які в процесі фотосинтезу або хімічних реакцій синтезують (продукують) живу органічну речовину з води, вуглекислого газу й мінеральних солей.

Промислова агломерація – виробничо-територіальні сполучення промислових вузлів та центрів, об'єднаних виробничо-технологічними зв'язками на порівняно значній території.

Район – територія, що за сукупністю своїх елементів відрізняється від інших територій та характеризується єдністю і взаємопов'язаністю складових і цілісністю.

Районування території – це поділ її на частини, відносно однорідні в природному та соціально-економічному аспектах.

Регіон – територіально-спеціалізована частина господарства країни, що характеризується єдністю й цілісністю відтворювального процесу. Включає такі структурні елементи, як природне середовище, виробничу й соціальну сфери.

Регіональна економіка – це система суспільних відносин, яка історично склалась у межах областей держави, являє собою сукупність взаємопов'язаних ланок і зв'язків, що забезпечують її стійкість та цілісність на макро- та мікрорівні.

Регіональна політика – це діяльність держави, спрямована на забезпечення комплексного економічного, політичного, соціального та культурного розвитку окремих територій країни; сфера управління економічним, соціальним та політичним розвитком країни у регіональному аспекті.

Редуценти – організми, що здійснюють мінералізацію органічної речовини, розкладаючи її до простих вихідних сполук – вуглекислоти, води й мінеральних солей.

Ризик екологічний – ймовірність виникнення несприятливих екологічних ситуацій.

Розміщення природних сил – це географічний (просторовий) розділ природних сил по території, іншими словами приуроченість господарських об'єктів до тих чи інших джерел сировини, палива, енергії, місць концентрації трудових ресурсів та районів споживання готової продукції.

Сировина – це частина природних ресурсів, що використовуються у виробництві.

Системи розселення – сукупність взаємозв'язаних (в результаті виробничо-господарських, адміністративно-управлінських, соціально-обслуговуючих зв'язків) поселень в межах відносно цілісної території. В системі розселення виділяється своїми функціями та людністю «центральне» поселення до якого тяжіють підпорядковані йому поселення.

Спеціалізація – переважний розвиток декількох галузей господарства (видів діяльності) у відповідності з найсприятливішими для них передумовами, що дозволяє досягти високого рівня економічної ефективності цих галузей зокрема та всього господарства району в цілому.

Стійкий розвиток – такий розвиток суспільства, який задовольняє сучасні його потреби та не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої потреби.

Територіальна соціально-економічна система – взаємопов'язане, взаємообумовлене, певним чином організоване поєднання різноякісних об'єктів типу «природа – населення – господарство» на цілісній території.

Територіально-виробничі комплекси – сукупність взаємопов'язаних і взаємообумовлених компонентів суспільного виробництва, що формується в межах компактної території.

Трудові ресурси певної території (країни, регіону) складає та частину населення, яка має необхідний для трудової діяльності освітній, професійно-кваліфікаційний рівень, фізичний розвиток і стан здоров'я.

Урбанізація – це процес зростання ролі міста в розвитку суспільства, який охоплює соціально-професійну та демографічну структуру населення, його спосіб життя, розміщення продуктивних сил та всі пов'язані з цим риси розселення.

Фактори розміщення продуктивних сил – це сукупність матеріальних об'єктів, природних, соціально-демографічних, господарських та просторових явищ і відносин, що суттєво впливають на процеси і результати територіальної організації виробництва, а в більш широкому розумінні – на територіальну організацію ТСЕС.

Фотосинтез – синтез органічних речовин продуцентами за допомогою сонячної енергії; окисно-відновна реакція, що призводить до утворення органічних речовин з неорганічних, яка має перебіг у вищих зелених рослинах за участю хлорофілу з використанням сонячної енергії.

Функціонально-територіальна структура району – це склад, співвідношення та просторове розміщення форм територіального зосередження виробництва.

Частковий територіальний поділ праці – це спеціалізація на рівні галузей виробництва, видів готової продукції, що означає зростання ролі міжгалузевого обміну готовою продукцією.

Якість природного середовища – ступінь відповідності природного середовища потребам людини та фізіологічним потребам інших живих організмів.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна література

1. Голіков А.П. Регіональна економіка та природокористування: навч. посібник / [А.П. Голіков, О.Г. Дейнека, Л.О. Позднякова, П.О. Черномаз]; за ред. А.П. Голікова. – К.: Центр учб. л-ри, 2009. – 352 с.
2. Голіков А.П. Регіональна економіка та природокористування. – 2-ге видання. навч. посібник / А.П. Голіков. – К.: Центр учб. л-ри, 2011. – 352 с.
3. Данилишин Б.М. Економіка природокористування: підручник / Б.М. Данилишин, В.А. Голян, М.А. Хвесик. – К.: Кондор, 2010. – 465 с.
4. Джигирей В.С. Екологія та охорона навколишнього природного середовища / В.С. Джигирей. – К.: Знання, 2000. – 203 с.
5. Дорогунцов С.І. Теорія розміщення продуктивних сил і регіональної економіки: навч. посіб. / С.І. Дорогунцов, А.В. Степаненко, Я.Б. Олійник. – К.: Стафед-2, 2001. – 144 с.
6. Екологія: підручник / [С.І. Дорогунцов, К.Ф. Коценко, М.Е. Хвесик та ін.]. – К.: КНЕУ, 2005. – 371 с.
7. Екологія: навчально-методич. посіб. для самост. вивч. дисц. / [С.І. Дорогунцов, К.Ф. Коценко, О.К. Аблова та ін.]. – К.: КНЕУ, 2005. – 104 с.
8. Заблоцький А.К. Регіональна економіка: навч. посібник для заочної форми навчання / А.К. Заблоцький. – Львів: Новий світ – 2000, 2011. – 352 с..
9. Запольський А.К. Основи екології: підручник / А.К. Запольський, А.І. Салюк, С.М. Ситника. – 3-є вид. – К.: Вища школа, 2005. – 382 с.
10. Заставний Ф.Д. Географія України / Ф.Д. Заставний. – Львів: Світ, 1998. – 466 с.

11. Злобін Ю.А. Основи загальної екології: навч. посібник / Ю.А. Злобін, Н.В. Кочубей. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2003. – 416 с.
12. Іщук С.І. Розміщення продуктивних сил і територіальна організація виробництва / С.І. Іщук. – К.: Вид. Паливода А.В., 2002. – 260 с.
13. Мазур А.Г. Регіональна економіка: проблеми відтворення та управління. / А.Г. Мазур. – Вінниця: Вид-во ВДМУ, 2000. – 263 с.
14. Манів З.О. Регіональна економіка: навч. посібник / З.О. Манів, І.М. Луцький, С.З. Манів. – Львів: Магнолія, 2011. – 638 с.
15. Мельник С.А. Управління регіональною економікою / С.А. Мельник. – К.: КНЕУ, 2005. – 124 с.
16. Музиченко-Козловська О.В. Регіональна економіка. Частина 1: Конспект лекцій для студ. ін-ту екон. та менеджм. / О.В. Музиченко-Козловська. – Львів: Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2008. – 96 с.
17. Музиченко-Козловська О.В. Регіональна економіка: теоретичні основи: навч. посібник / О.В. Музиченко-Козловська. – Львів: Новий світ, 2010. – 263 с.
18. Основи загальної екології: підручник / [Г.О. Білявський, М.М. Падун, Р.С. Фурдуй та ін.]. – К.: Либідь, 1993. – 304 с.
19. Продуктивні сили економічних районів України / [Б.М. Данилишин, Л.Г. Черняк, О.В. Горська та ін.]. – К.: ЗАТ «Нічлава», 2000. – 520 с.
20. Розміщення продуктивних сил України. навч.-метод. посібник / [С.І. Дорогунцов, Ю.І. Пітюренко, Я.Б. Олійник та ін.]. – К.: КНЕУ, 2000. – 363 с.
21. Розміщення продуктивних сил / за ред. Є.П. Качана. – К.: Вища школа, 1997. – 276 с.
22. Розміщення продуктивних сил: підручник / [В.В. Ковалевський, О.Л. Михайлик, В.Ф. Семенов та ін.]. – К.: Знання, КОО, 1996. – 362 с.
23. Сонько С.П. Ринок і регіоналістика / С.П. Сонько, В.В. Кулішов, В.І. Мустафі. – К.: Ельга; Ніка-Центр, 2002. – 380 с.
24. Соціально-економічні системи продуктивних сил регіонів України / [С.І. Дорогунцов, Л.Г. Чернюк, П.П. Борщевський, Б.М. Данилишин та ін.]. – К.: Нічлава, 2002. – 374 с.
25. Стеченко Д.М. Розміщення продуктивних сил та регіоналістика / Д.М. Стеченко. – К.: Вікар, 2002. – 374 с.

26. Топчієв О.Г. Теоретичні основи регіональної економіки / О.Г. Топчієв. – К.: Вид-во УАДУ, 1997. – 377 с.

27. Україна: прогноз розвитку продуктивних сил / [С.І. Дорогунцов, Б.М. Данилишин, Л.Г. Чернюк та ін.]. – К.: РВПС України НАН України, 1998. – 163 с.

28. Управління розвитком регіону / [Т.Л. Миронова, О.П. Добровольська, А.Ф. Процай, С.Ю. Колодій]. – К.: ЦУЛ, 2006. – 328 с.

29. Хвесик М.А. Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка / М.А. Хвесик, Л.М. Горбач, П.П. Пастушенко. – К.: Кондор, 2005. – 344 с.

30. Чернюк Л.Г. Економіка регіонів (областей) України / Л.Г. Чернюк, Д.В. Клиновий. – К.: ЦУЛ, 2002. – 644 с.

31. Чернюк Л.Г. Розміщення продуктивних сил України: навч. посібник / Л.Г. Чернюк, Д.В. Клиновий. – К.: ЦУЛ, 2002. – 470 с.

Додаткова література

1. Барановський В.А. Екологічна географія та екологічна картографія / В.А. Барановський. – К.: Фітосоціоцентр, 2001. – 253 с.
2. Географічна енциклопедія України: в 3 т. / редкол.: О.М. Маринич (відп. ред.) та ін. – К.: Українська Радянська Енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1989. – Т. 1: А–Ж. – 416 с.
3. Географічна енциклопедія України: в 3 т. / редкол.: О.М. Маринич (відп. ред.) та ін. – К.: Українська Радянська Енциклопедія ім. М.П.Бажана, 1989. – Т. 2: З–О. – 480 с.
4. Географічна енциклопедія України: в 3 т. / редкол.: О.М. Маринич (відп. ред.) та ін. – К.: Українська Радянська Енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1989. – Т. 3: П–Я. – 480 с.
5. Даценко І.І. Гігієна та екологія людини: навч. посібник / І.І. Даценко. – Львів: Афіша, 2000. – 248 с.
6. Дегодюк Е.Г. Еколого-техногенна безпека України / Е.Г. Дегодюк, С.Е. Дегодюк. – К.: ЕКМО, 2006. – 306 с.
7. Джаман В.О. Регіональні системи розселення: демографічні аспекти / В.О. Джаман. – Чернівці: Рута, 2003. – 392 с.
8. Дорогунцов С.І. Україна: проблеми сталого розвитку: наукова доповідь / С.І. Дорогунцов, Б.М. Данилишин, Е.М. Ліанова. – К.: РВПС України НАН України, 1997. – 96 с.
9. Дорогунцов С.І. Методологічні підходи до комплексної оцінки господарської освоєності водноресурсного потенціалу / С.І. Дорогунцов, М.А. Хвесик, І.Л. Головинський. – К.: НАНУ; РВПС України, 2000. – 50 с.
10. Дудник І.М. Низова демогеографічна система / І.М. Дудник, Т.В. Панасенко. – Полтава, 1996. – 200 с.
11. Економіка міст: Україна і світовий досвід / В.М. Акуленко, Ю.Д. Дехтяренко, О.І. Драпиковський та ін. – К.: Основи, 1997. – 243 с.
12. Економічна енциклопедія: у 3 т. / редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 864 с.
13. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.
14. Залеський І.І. Екологія людини: підручник / І.І. Залеський, М.О. Клименко. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 288 с.

15. Злобін Ю.А. Основи загальної екології: навч. посібник / Ю.А. Злобін, Н.В. Кочубей. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2003. – 416 с.
16. Кучерявий В.Г. Екологія / В.Г. Кучерявий. – Львів: НВТЛ, 2000. – 438 с.
17. Микитюк О.М. Екологія людини: підручник. / О.М. Микитюк, О.З. Злотін, В.М. Бровдій. – Харків: ХДПУ; «ОВС», 2000. – 208 с.
18. Олійник Я.Б. Еколого-економічні проблеми територіальної організації виробництва і природокористування / Я.Б. Олійник; за ред. П.П. Борщевського. – К.: Лібра, 1996. – 208 с.
19. Основи екології. Екологічна економіка та управління природокористування / за ред. Л.Г. Мельника та М.К. Шапочки. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. – 759 с.
20. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України / під. ред. Б.М. Данилишина. – К.: НАН України; РВПС України, 1999. – 716 с.
21. Царенко О.М. Навколишнє середовище та економіка природокористування / О.М. Царенко, Д.В. Злобін. – Суми: Університетська книга, 1999. – 198 с.
22. Царенко О.М. Основи екології та економіки природокористування / О.М. Царенко, О.О. Несветов, М.О. Кабацький. – Суми: Університетська книга, 2001. – 326 с.

ЛЕСЬКІВ Галина Зіновіївна

ЕКОЛОГІЯ
ТА РЕГІОНАЛЬНА
ЕКОНОМІКА

Навчальний посібник

Редактор *А.А. Черняк*

Комп'ютерна верстка *Н.М. Лесь*

Друк *А.М. Ходачок*

Здано до набору 31.10.2011 р. Підписано до друку 30.12.2011 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Romans.
Віддруковано на різнографі. Умов. друк. арк. 12,09.
Наклад 100 прим. Зам. № 189-11.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.